

पुरातत्त्व विभाग
पुस्तकालय

प्राचीन नेपाल ANCIENT NEPAL

संख्या १७३
वैशाख २०६७

Number 173
May 2010

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
विष्णुराज कार्की
सम्पादक
उद्धव आचार्य
श्यामसुन्दर राजवंशी

Editorial Board
Chief Editor
Bishnu Raj Karki
Editor
Uddav Acharya
Shyam Sunder Rajbamshi

विषय-सूची
Contents

अंग्रेजी खण्ड
English Section

Buddhist Light: Buddhism and Sino-Nepal Cultural Linkage

Prof. Dr. Khadga Man Shrestha 1-10

नेपाली खण्ड
Nepali Section

फर्पिङ्ग उत्खनन् प्रतिवेदन २०६१ उद्वव आचार्य	११-२३
काठमाडौं उपत्यका स्थित ब्रह्माका तीन प्रस्तर मूर्तिहरू डा. सावित्री मैनाली	२४-२८
कालिकोट जिल्ला मान्मास्थित पञ्चदेवलहरूको एक अध्ययन रामबहादुर कुँवर	३०-३४
लुम्बिनी अशोकस्तम्भाभिलेखको अर्थ व्याख्या एक समीक्षा श्यामसुन्दर राजवंशी	३६-४८

Buddhist Light: Buddhism and Sino-Nepal Cultural Linkage

Prof. Dr. Khadga Man Shrestha

Abstract

Mount Everest remains as the symbol of Nepal-China cultural relationship. The Himalayan mountain being the home of early man the relationship of the two countries continued from prehistoric, proto historic and historic period. Nepal's relation with her northern neighbor is deep rooted because many ethnic communities of Nepal are of Mongolian origin and Nepal-China relationship became cordial with the exchange of presents like **Gunakaranda Vyuha Sutra** (third century A.D.) which deals with Bodhisattva Charya. The tie of friendship between the two countries continued from language. The tangible and intangible cultural heritage facilitated the development of relation between the two countries for mutual benefit. The exchange of scholars of both countries also facilitated development of relation. The skilled craftsmen enriched the art, architecture and sculpture of the two countries and promoted common culture known as Bodhisattvayana which developed Mahayana and Vajrayana Buddhism. The ethical meaning of Panchaseel promoted diplomatic relation in keeping with the principle of equality, non-interference in the interval affairs of each others country and respect of sovereignty. The mission of diplomatic relationship fostered pure land Buddhism. The Buddha light or Buddha way of life or pure land Buddhism of China is entertained by both the countries.

Key words: Bodhisattva Charya, Bodhisattvayana, Mahayana, Vajrayana, Panchaseel, **Gunakaranda Vyuha Sutra.**

Introduction

Nepal and China have been nourishing the age old cultural tradition since time immemorial. Mount Everest (*Chomolongma*) remains as the testimony of friendship between the two countries. The Himalaya Mountain is regarded as the house of early men (homonids), ape men by anthropologists. Civilization dawned in this part of the globe since prehistoric and historic periods. Both the countries fostered common Culture. The ethnic groups residing in the Himalayan region are taken as the ancestors of ethnic communities of both the countries. Nepal

is inhabited by aboriginal ethnic communities of Mongolian origin such as the Kiratas. The Newars derive their origin from one of the ethnic tribes known as Nerbung. The Tamangs trace their origin from the horse riders of Mongolian tribe. In the same way the Lepchas, the Gurungs and the Magars belonged to Mongolian Origin.

Tradition mentions that in the Pleistocene age, the northern India constituted a big lake which consisted of Bihar and Uttar Pradesh of present India too. As it drained gradually, it was confined to Nagadaha in the primordial period.¹

¹ Yajnananapati Vajracharya "Preface" *Svayambhu Mahapurana* by Badri Ratna Vajracharya Kathmandu; 2005 A.D. p. 12

Manjushree Mythology

Early Nepal-China relations are shrouded in legends. Mahamanjushree or Manjudevacharya came from Maha-China (greater China) Wu tai-shan (Five peaks mountain) of China to pay homage to primordial light known as Svayambhu. He is credited for draining the water of Nagadaha and made the Kathmandu Valley inhabitable. He is referred to have performed *Jalastambhavayoga* and cut Kutapala Parvata (gorge of southern hill known as Kutapala Parvata). Then water began to flow out of the Valley. Tradition mentions that Manjudevacharya, Mahamanjushree established Manjupatan city. It appeared like *Herukamandala*. *Mandala* is conceived as the basis of any auspicious work. *Svayambhu Purana* refers that it appeared as *Mahasamvara Mandala*, *Chakrasamvara Mandala*, *Hevajra Nairatma Mandala* etc. According to the Buddhist tradition of Nepal, Vajracharyas and Shakyas practice *Samadhiyoga* in 24 important religious shrines known as *Pãrvasewa* or *Pithaseva*. They are in three circles namely *Chakracitta* (Consciousness) *Chakravaka* (speech) *Chakrakaya* (body). All the three circles are called *Cittamandala*, *Vakamandala* and *Kayamandala*. The three circles and twenty four *Pithas* (religious shrines) of *Nepal Mandala* and *Cakrasamvara Mandala* are identical. Thus *Nepal Mandala* is conceived on the basis of *Chakrasamvara Mandala*.²

The Gyanesvara inscription of Jayadeva II of Lichhavi period later mentioned *Nepal Mandala*³ in historical period. Nepal was famous as *Nepal Mandala* from ancient time. *Mandala* is the base of worship. The centre of *Mandala* is surrounded by circles based on religious and cultural traditions. The capital is the central point of a country known as *Mandala*, surrounded by territories or provinces. *Nepal Mandala* was the capital surrounded by different territories of provinces.⁴ The mythology indicates that the first immigration in the Kathmandu Valley was from the north.⁵ Relation between Nepal and China has long history besides mythological illusion.

Scholars write that Sino-Nepal relation existed from ancient time on the basis of religion and trade. Mostly the trade with Tibet was carried out through the Kathmandu Valley. Nepalis have significant contribution in the spread of Buddhism in the Himalayan region. In the same way the Tibetan monks have prominent role in the revival of Buddhism in Nepal.⁶ It is mentioned that around the first century A.D., Buddhism was introduced in China in the Han Empire. Gradually it spread to all parts of China.⁷ Theravada (Buddhism of the Theras or elder *Bhikshus*) was preached in Pali language. Mahayana better known as Bodhisattvayana is preserved in Sanskrit language. Theravada Buddhism has its base in Sri Lanka. The Buddhist scriptures are said to have been written in Pali in the 1st century A.D. In the

² Manish Shakyas, "The Concept of Nepal Mandala", Lalitpur; Buddha Jayanti Golden Jubilee Souvenir, 2006 A.D. pp. 126-128. cf. Naresh Man Bajracharya "Buddhism in Nepal Mandala. A Conference on the Buddhist Heritage of Nepal Mandala" 1998, Lalitpur; Lotus Research Centre 1998) pp. 113-128.

³ Dhana Vajra Vajracharya, *Lichhavi Kalka Abhilekh* (Inscription of Lichhavi Period) Kathmandu; Centre for Nepal and Asian Studies, 1996 A.D. pp. 57-76.

⁴ T.R. Vaidya, "Nepal Mandala," Unpublished article.

⁵ Vijaya Kumar Manandhar, *A Comprehensive History of Nepal China Relations Upto 1955 A.D.*, "New Delhi," Adroit Publishers, 2004 A.D. p. 18.

⁶ Punya Prasad Parajuli, "Nepal Ra Tibet Bichko Dharmik Antaersambandha," (Religious interrelation between Nepal and Tibet) Kathmandu; 1991 p. 91 cf. Dudjom Rinpoche, "The Nyingma School of Tibetan Buddhism, First Fundamentals and History," History of Ancient Sect published in Tibetan Language.

⁷ Manandhar, f.n. No. 5, p. 18.

introduction of *Bodhicharyavatara*, Watulawasava Vajra Rinpoche (Sridhar Rana) writes that the Buddha preached his teachings in Magadhi, Pali while in Magadha and he preached his doctrine in other parts of northern India in Sanskrit. Therefore, Pali Buddhism is known as Southern Buddhism and Sanskrit Buddhism as Northern Buddhism. Mahayana is also known as Agrayana, Sutrayana and Paramitayana.⁸

According to Sridhar Rana Mahayana is the continuation of Bodhisattvayana and Vaitulyavada which are apparent in Pali *Tripitaka*. Vaitulyavada was certainly in existence before the third Buddhist Council held in the time of Emperor Ashoka (243 B.C.) in the third century B.C.⁹

Faith on Mahayana/Bodhisattvayana

Mahayana in the form of Bodhisattvayana was very popular in Nepal. It is attested by the icon of *Bodhisattva* found in Lumbini excavation and Hadigaon. The nine texts of Mahayana are very popular in Nepal. These texts were taken to Tibet and from there to China and translated into Chinese. Most of these texts were taken to China via Gilgit Central Asia). The nine *Sutras* included.

- a) *Lalitvistara Sutra*, 3rd century B.C., translated into Chinese in 221 A.D.
- b) *Saddharmapundarika Sutra*, translated into Chinese in 225 A.D.
- c) *Suvarna Prabhas Sutra* translated into Chinese in 397-439 A.D.
- d) *Samadhiraj Sutra*. Its original form was *Chandra Prabhadeep Sutra*. Its earliest translation was into Chinese in 450 A.D.

- e) *Lankavatra Sutra* which explains the term *Tathagata Garbha*, *Alayavijnana Cittamatra*, translated into Chinese in 443 A.D.
- f) *Gandhavyuha Sutra* – A part of *Avastamsaka Sutra*, translated into Chinese in 265-316 A.D.
- g) *Dasabhumika Sutra*.
- h) *Asta Sahashrika Prajnaparamita Sutra* 100 B.C. Its translation into Chinese was in 659 A.D.
- i) *Tathagataguhyaka Sutra* better known as *Guhyasamaja Tantra*.

It was translated into China in 930-1000 A.D.¹⁰ when the Mahayana *Sutras* were introduced into China by the missionaries of India and Central Asia, it was already regarded as the authentic worlds of Lord Buddha. But there is controversy in it.

Popularity of Avalokitesvara Cult

It is stated that *Gunakarandavyuha Sutra* was written towards the 1st century A.D. to popularize *Dana Paramita* of *Panchadana*. Tibetan historian Buton Rinpoche writes - "During the time of Lhatho Thori New yambula Nhamkhangko (233 A.D.) *Guna Karandavyuha Sutra* was sent to Tibet as present from *Nepal Mandala*.¹¹ During the time *Panchadana* festival had started in *Nepal Mandala*. *Gunakarandavyuha Sutra* is one of the several *Mahayana Sutras* published in prose as well as verse. (1600 verses). It was published in 187 A.D. in Calcutta. It was edited by Satyavarta Samasrami. *Ratnakarandavyuha Sutra* translated into Chinese in the 3rd century A.D. includes some parts of *Gunakarandavyuha Sutra*. The entire chapters of the text do not belong to the same period (3rd century A.D.) Only *Ratnakarandavyuha Sutra* is the collection

⁸ Acharya Dharma Vajra, Trans, Narayan Prasad Rijal "Upodghat" (introduction) *Bodhicharyavatara Kath*; Siddhi Bdr & Rukmani Shrestha, 2000 A.D., pp. 44-45.

⁹ Ibid., p. 44

¹⁰ Min Bahadur Shakya, "Introduction" *Nava Sutra Sangraha* by Diba Vajra Vajracharya, *Nava Sutra Sangralia* Lalitpur; Bodhi Prakashan Kendon, 1990 A.D. pp. 22-36.

¹¹ Harsha Muni Shakya, *Buddha Dharmako Vikashama Shakya HaruKo Den* (Contribution of the Shakyas in the development of Buddhism) Kathmandu; The Shakya Foundation, Nepal, 2006 A.D. pp. 36-37.

of all teachings of the philanthropic activities of Avalokitesvara. The text has incorporated the ideas of *Adi Buddha* or primordial Buddha. The first translation of *Guna Karandavyuha Sutra* was done by Thonmi Sambhota during the period of Srong-tsan-Gampo (617-650 A.D.).¹² The theme of both the *Sutras* is the compassion of Avalokitesvara. The availability of the icons of *Bodhisattva Avalokitesvara* in the 1st century A.D. and the currency of Mahayana Buddhism during that period shows the currency of *Bodhisattvayana* in both the countries. It set a benchmark on the relation between Nepal and China.¹³

The legend of Simha Sarthabaha

The legend of *Simha Sarthabaha* is very popular in Nepal. Its story is related with compassion of Avalokitesvara. The theme shows that Avalokitesvara appeared in the form of light and prophesized that the fairies who accompanied him (*Simha Sarthabaha*) from Tamradwipa (Tibet) to Simhakalpa (Kathmandu) belonged to Rakshasas. Chapter fifteen of *Gunakarnada Vyuha Sutra* mentions that the 4740 verses of the text are related with the narratives of Shakyamuni Buddha's previous existence as Simhala or *Simha Sarthabaha*.

Chorten of Bhakar

It is said that a big *Chorten (Chaitya)* still exists to Bhakar in Lhasa dedicated to *Simha Sarthabaha*. It is stated that the *Chorten* was vandalized during Cultural Revolution 1966 A.D.¹⁴ It is also referred that at *Jhyampaling Chaitya* was constructed in the memory of *Simha Sarthabaha*

(Chhod-Pung-Narbu-Ge) during the time of Tibetan king Dwong-Glde (1059-1109 A.D.)¹⁵ The *Jhyampaling Chaitya* existed as the symbol of Nepal-China relationship. In the *Jyampaling Gumba* (monastery) an image of *Bodhisattava Maitreya* is placed. The Tibetans call *Bodhisattava* as *Gylba Jhyampaling*. It is the sacred place. A great fair is held over there. On the ground floor, there is an image of *Samvara* in the form of buffalo. On the second floor *Karunamaya* with six hands is embellished. It is 20 feet long image. In this floor, the pictorial narrative of Shakyamuni Buddha's career is depicted. The pictures included the concepts of *Prajnaparamita* and *Mandalas*. The floor contains cupboards full of holy scriptures. The Buddhist holy scriptures are written with the ink of gold and silver. Under the cupboards different *Mandaps* are embellished. The temple's height is eight storied. It is not less than 20 feet height. Inside the *Gumba* is the statue of *Simha Sarthabaha*. All these artifacts are the creation of Nepali artists.¹⁶

Jyampaling Chaitya (Digarcha) and its Trade Fair

In the *Jyampaling Chaitya* about 60 to 70 Buddhist monks live. *Jyampaling* is four days walk from Lhasa. It is on the other side of Sangpo River (River Brahmaputra). On the way lies the Chitiso. A great trade fair is conducted in *Jyampaling*. The Amdus of Siling, (the Capital of Chhicuhai) the Khampas of Khan, The Bhoebas of Lhasa, the Chyangbas of Sikatse, the Kongs from the side of Assam, the Sakories of inner Mongolia come to take part in the fair. *Nabu*¹⁷, the popular commodity of

¹² Min Bahadur Shaky, *Gunakarandavyuha Sutra*, Lalitpur; Nagarjuna Institute of Buddhist Studies 1997 A.D. pp. 26-27.

¹³ Mahisvara Raj Vajracharya, *Mahayana Buddha Dharmko Udbhava* (Origin of Mahayana Buddhism) Lalitpur; Nepal Buddha Mahasangh, 2005 A.D. p. 57.

¹⁴ Shaky f.n. No. 9, pp. 26-27.

¹⁵ Harsha Muni Shaky, "Nepal Ra China Bichko Maitriko Pratik Jhyamaling Ko Vishal Chaitya" (The Great Chaitya of Jhyamaling, the symbol of Nepal China friendship), *Buddha Dhama Ko Vikasma Shakyaharuko Den* (Contribution of Shakyas in the Development of Buddhism) Kathmandu; The Shaky Foundation, 2063 V.S. p. 1.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ *Nabu* is a cloth woven out of thick and fine wool. The cloth is very durable. It is very popular cloth in different states of China and Inner Mongolia. The art of its weaving is of Nepali origin.

trade, golden and copper inks are cultural goods. The *Jympaling* fair is held once a year. In the fair it is stated that the chief trader Simha Sarthavana is commemorated. Up till now the rituals conducted by Nepali traders are observed over there.¹⁸ There are 60 to 70 shamanist Buddhist monks in *Jympaling Chaitya*.

Chitiso Gumba

After the conclusion of *Jympaling* fair, the traders of Lhasa live in Chitiso village, where Chitiso *Gumba* is located. It was made by Nepali traders. There is an image of Mahankal in Chitiso village. The Nepali traders offer *Samayebaji*¹⁹ to God Mahankal. They invite their relatives to that feast. After celebration, they return to their shops. According to the census of the office of Nepal Envoy conducted in 1974 there are 284 Nepali traders in 142 houses in Chitiso, Tanang and Gyaling villages in Tibet. Tibet is known as a country of one months walk from Kathmandu.

Sakari Chorten (Ratna Chaitya)

Sakari Chorten or *Ratna Chaitya* inscription in mutilated form shows that the *Chorten* was made by the Newar traders inhabited in *Sigachhen* or *Jnikhachhen* (ten houses in Nepal Bhasa) or *Dgarcha*. Initially there were only ten houses of the Newars. *Ratna Chaitya* is located in a place called "Tacho" near Sambasyar River. The *Chaitya* was constructed by Koliyas, Shakyas of south *Koliyagrama* (ancient name of southern part of Kathmandu) in the seventh century.²⁰ The *Sigachhen Chorten* located to the east of *Sigachhe Bazar* in the middle part of *Chhangpongdi* (Brahmaputra River) is similar with the *Stupa* of Patan. The Tibetans call

it "*Sakari Chorten*". Newars call it *Ratna Chaitya*. *Chorten* is constructed with the relics of great man or religious saint. It commemorates the heroic deeds of mortal beings, The *Ratna Chaitya* remains as a symbol of veneration for the people of both China and Nepal. It is another milestone to (anthropomorphize) the Buddhist saints. Generally the people of both the countries venerate *Saptamunis*, seven Buddhas Vipasvi, Shikhi, Vishwabhu, Kashyap, Krakuchhanda, Kanakmuni and Shakyammuni. The *Stupa* of Bauddhanath is said to have been constructed keeping the relics of Kashyap Buddha in *Garbhagriha*, Svayambhu *Mahachaitya* consists of the relics of Vipasvi Buddha and Namobuddha with the relics of prince Mahasattva (earlier existence of Shakyamuni Buddha in his previous birth as *Bodhisattva*) aimed at compassion to all. The Buddha made his teachings to do away with *Avidya* (ignorance) with the light of wisdom, Knowledge of Four Noble Truth, Eightfold Noble Path and Dependent Origination (*Pratityasamutpada*). These are truly the light of the Buddha.

Antiques

Several antiques remind us the deep relationship that existed between the people of two countries. The tympanum of the main door of *Ratna Chaitya* dated 960NS (1840 A.D.) was renovated by Shakya *Bhikshu* Rajmuni of Kiritipunya Mahabihara Lagan, Kathmandu. The traders of *Sigachhen* pay homage and consecrate the *Chaitya* once a year.²¹

Phawa Gumba of Kerung or Phagpa Buddhist Vihara

Buddhist tradition believes that princes Bhrikuti of Nepal while going to Lhasa had passed

¹⁸ Shakya, f.n. No. 13, pp. 23

¹⁹ *Samayabaji* is a Nepali dish offered to non-vegetable deity. It includes flat rice or bitten rice, fried flat rice, meat, soybean, fish, ginger and wo or bara, bread made of black pulse or bean: Shakya f.n. No. 13, p. 23.

²⁰ *ibid*, p. 17.

²¹ *ibid*, p. 27.

Via Kidhog (Kerung) in Monguel province. She had taken shelter in Pangsing village made by *Yarung Bhapo* (Newars of Patan). The *Bhikshus* of Phagpa Buddhist *Vihara* and many elder citizens of Monguel province believe that Avalokitesvara Karunamaya's image taken by Bhrikuti was installed there. The *Vihara* is known as *Cherisi Chungla Khang* or *phagpa Gumba*. Later Buddhist scholar Kshemendra wrote that an image of *Avadanakalpalata* was in the *Gumba*. The image was made of *Astadhatu* (eight kinds of metals). To the east of the *Gumba* an inscription existed (no longer exists now). It mentions the account of Bhrikuti's journey and names of Nepali craftsmen who built the *Gumba*.²² The *Phagpa* of Kerung also ordained the Buddhist monks of Nepal. The Buddhists of Tibet as well as their Nepali counterparts venerate the four Avalokitesvaras of Nepal and Kerung. There are Avalokitesvaras of Janabahal, Bungmati, Nala and Kerong.

Introduction of Buddhism in Tibet

Tradition mentions that Aa-thi-chyampo was the first king of Tibet. His sixth successor was Logula-chyanda. During the time of King Lha Tho Tho-ri Chayang, Buddhism was introduced in his country with the introduction of *Gunakaranadavyuha Sutra* and a golden *Chaitya* as holy cultural present from Nepal.

Thirty two Shops of Sigachhen

As mentioned above *Jhikhachhen* in Nepal Bhasa means ten houses, *Sigachhen* in Tibetan language, popular name in Nepali Digarcha. In the seventeenth century during the time of Pratap Malla there were thirty two shops and ten *Palas* (Community organizations organized for common interest). Among them five *Palas* are there at present

according to Nepali Envoy's statistics. The names of the shops of traders of Sigachhen are as follows.

1. Thaya Chhong Khang	merchants of Sankhu
2. Shiling Chhong Khang	merchants of Sankhu
3. Tyakastu Chhong Khang	merchants of Om Bahal Kath
4. Chhamshhang Chhong Khang	merchants of Naghal Tole, Kath
5. Yola Chhong Khang	merchants of Lagan Tole Kath
6. Mukhangsar Chhong Khang	merchants of Itumbahel, Kath
7. Syu Shhad Chhong Khang	merchants of Onta Bahal (Lagar
8. Sya Chhong Khang	merchants of Kohiti Tole, Kath
9. Atusomagy Chong Khang	merchants of Nabahil, Kath
(Pala the Supporting Committee of the Community)	
10. Nebu Chhod Khang	merchants of Nabahil
11. Chwang Khang Chhong Khang	merchants of Sarunani, Patan
12. Jandu Chhong Khang	merchants of Sarunani
13. Nesi Chhong Khang	merchants of Tahabil
14. Dhinchyo Chhong Khang	merchants of Nag Bahal
15. Gyachho Chhong Khang	merchants of Nag Bahal ²³

Nechoo Gumba

Under the bottom of hill to the eastern side of the compound of Dhepung *Gumba*, a big Nechoo *Gumba* is located. Near the *Gumba* there is a pipa tree. It is stated that on the branch of the *pipal* tree, there is an image of pigeon. It is a popular belief that the pigeon flew from Nepal. This *Gumba* with golder roof includes the image of Bhimsen. The *Bhikshus* offer worship to this *Gumba*. About 500 *Bhikshus* live in this *Gumba*. In the famous *Gumbas* of Lhasa the great *Dhamis* (Shamanists) live. There are many such *Gumbas* in Lhasa. The Nechoo *Gumba* is the most embellished one. Newars living in Tibet every day pay homage to Bhimsen at Muratimba *Gumba* of Bhakar for successful transaction of the trade. They established the image of Bhimsen at the shops too. The Bhimsen of Tibet is said to be

²² Harsa Muni Shakya "Bhot Ra Nepal Bichko Dharmik Sambandha" (Relation between Nepal and Tibet) Lalitpur; Buddha Jayanti Golden Jubilee Souvenir - 2006 A.D. pp. 35.

²³ Harsa Muni Shakya, *Buddha Dharmako Vikasna Shakyaharuko Den* (Contribution of Shakyas in the promotion of Buddhism) Kathmandu: The Shakya Foundation Nepal, 2006 A.D. pp. 35 Buddha Jayanti Golden Jubilee Souvenir, 2006 A.D. p. 33.

Dharmapal conceived by Padmasambhava. Every year the *Jyapus* (farming community) of Subahal Bhimsensthan go to Tibet as per tradition maintained by their ancestors. The elders of 10 *Palas* business community) and merchants of 32 shops welcome them. The domicile Nepalis of Lhasa go to welcome them. They offer golden *Kikimpa* (Silver Leaf) to Bhimsen raising funds. A great feast is organized on the arrival of Bhimsen. It shows that the *Jyapus* worked as porters in the trade with Lhasa. It shows the interactions between two countries and it thus constitutes people to people relation.²⁴

Pilgrimage to Lumbini: The Birthplace of Lord Buddha

The Buddhist holy *Sutras* mention that the Buddhist get merit in making pilgrimage to Lumbini, the birthplace of Lord Buddha. Lumbini was regarded as the most holy pilgrimage shrine. To refer *Mahaparinirvana Sutra*, Lord Buddha has described Lumbini as a place with contemplative virtue. He had advised all his faithful followers and devotees to visit Lumbini from the beginning of the 6th century B.C. Lumbini remained as holiest of the holy sites among *Chaturmahasthanani* (four pilgrimage sites).²⁵ It is attested by the archaeological remains of Lumbini Nativity Site. Lumbini is inscribed in the World Heritage sites of UNESCO in 1997 A.D. The Chinese monk Chih monk of the Tang dynasty (265-420 A.D.) Seng-Tsai (265-420 A.D.), Fahien 406 A.D., Chi-Meng Chinese monk) 424 A.D., Hiuen Tsang (629 A.D.) visited Lumbini and Kapilvastu.²⁶

Buddha Bhadra and Advaya Vajra's contribution to China in the translation of Buddhist

scriptures and texts indicates the close relationship of the scholars in the hoary past.

The seventh century A.D. constituted a watershed in Nepal-Tibet relations.²⁷ The matrimonial relationship between the two countries cemented the relationship of them. Princess Bhrikuti had taken Acharya Sheel Manju and images of Akshobhya, Tara and Buddhist texts to Jokhang Bahi of Lhasa. Sheel Manju, the great scholar of Nepal contributed a lot in the awakening of Tibet with Buddha light.

Frequent Visits of the Chinese Monks to Nepal

The frequent visits of the Chinese monks and some Korean monks shed Buddhist light in Nepal-China relationship. Hsuan Chao entered Nepal in 654 A.D. Chinese princess Wen-Ching financially helped him for his journey. The Chinese envoy Wang Hsuen-tse met him in India. On their way back they arrived in Nepal where the Nepali ruler helped Hsuan Chao to proceed towards Tibet.²⁸ Tao-fang came to Nepal settled in a *Vihara* in the Kathmandu Valley about 650-655 A.D. Mathsimha of Shih-hui went to India with the monk Pieu to study Sanskrit. Hsuan-hui came to Nepal on his way back to China. Wu-Kung, a Chinese monk visited Lumbini in 764 A.D. in the Tang period.

Nepali Monks Visit to China

Vimoksasena and Subhakarasinha went to China in the sixth and eighth centuries respectively. They translated Buddhist texts into Chinese. Vimoksasena was a Shakyan prince of Kapilvastu, Nepal. He went to China with Gautam Prajnaruchi a Buddhist scholar of Banaras in 516 A.D. He translated

²⁴ Muni Shakra, "Bhaot Ra Nepal Bichko Dharmik Sambandha," (Religions relation between Tibet and Nepal) Lalitpur; Buddha Jayanti Golden Jubilee Souvenir, 2006 A.D. p. 33

²⁵ Babu Krishna Rijal, "Archaeological Activities in Lumbini 1975-77" Kathmandu; Department of Archaeology, *Ancient Nepal* No. 30-39, 1975 A.D. p. 38.

²⁶ Anandhar f.n. no. 5, pp. 19-21.

²⁷ Prem Raman Upreti, *Nepal-Tibet Relations, 1850-1930*. Kathmandu; Ratna Pustak Bhandar, 1998 A.D., p. 3.

²⁸ Anandhar, f.n. no. 5, p. 44.

a number of Buddhist texts into Chinese. Subhakar Simha, a son of the royalty of the Shakya family of Nepal claimed descent from king Amritodana, the uncle of the Buddha. He studied in Buddhist University of Nalanda. He went to China with a large collection of Sanskrit manuscripts and presented to Chinese Emperor Huuan-tsung. He translated *Mahavairochana Sutra*. He was a teacher of Itsing (683-727 A.D.)²⁹

Agrahara (Land tax) Allocated for Sending the Porters to Tibet

To quote the inscription of Shiva Dev II of Lagan Tole, five porters were sent to Tibet with the expense of government revenue every year. It is known as *Bhota visti*: (tax on land as levy by government). The inscription dated 119 N.S. (999 A.D) makes provision of allocating land tax for facilitating trade with Tibet every year.³⁰ Towards the close of the 10th century, Nepal's trade with Tibet flourished. The commodities constituted the cultural goods. It has already been discussed earlier that the traders of Kirti Punya Mahavihara of Lagan Tole and other *Viharas* of Dakshin Koliyagram were involved in trade with Tibet. The traders and craftsmen of Nepal were skilled in metal crafts. It is also clear from the accounts of Christian mission. The income of the trade with Tibet was spent to make *Viharas* and temples. Besides this, the venerable Lamas of Tibet had made different temples and *Vihars* in the religious sites. It had strengthened the friendly relation with Tibet. Moreover, the religious rites and rituals were performed by Lamas and Vajracharyas in each other's country. Svayambhu (Sangsun - holy place) Mahabaudha, Namobudha are equally sacred power shrines to all Buddhists of this region. These shrines are taken as the Centres of Pilgrimage. To give a cursory glance at the inter-cultural relationship between Nepal, Autonomous region to Tibet and

China it is obvious that the cultural relationships between them was promoted for centuries.

The Siddhas, Preachers and Vajracharya Gurus Maintained Cultural, Intellectual Hot Line

The Siddha, the Preacher and Vajracharya Gurus maintained cultural and intellectual hot line in between the two countries. The Siddhas and preachers from (8th to 14th centuries) maintained cultural hot line in between Nepal and China. via present Tibetan autonomous region. In the early medieval period many *Viharas* were constructed in Nepal. Nepalis traders were greatly benefited by the trade with her northern neighbor. As a result of it, many *Viharas* were constructed in ancient and early medieval periods. During the time of Narendradev 21 *Viharas* were constructed in the South Koliyagram (lowerpart of downtown kathmandu). Many *Viharas* emerged in the Kathmandu Valley. Nepal served as a training ground or interaction between the scholars of India and Tibet. The Tibetan scholars learnt Sanskrit in Nepal before going to India. The Indian scholars also got acclimatized in the Himalayan region of Nepal before going to Tibet. Before going to Tibet Padma Sambhava lived in Pharping grotto for six years and practiced *Vajrakila Sadhana* (austere practices) Dipankara Shree Jnana Atisha lived in Bikram Sheel Mahavihara at Thamel. During the Licchavi period. (1st to 9th Century) Leela Vajra (741 A.D.) one of the eighty four Siddhas, initiated *Namasagiti* (text relating to *Pancha Buddha* and *Vajra Sattva*). He was one of the teachers of Virkramasheela Mahavihara and Nalanda University. He made Sikhomu *Vihara* of Kathmandu, Marpadopa was the disciple of Vagisvara and Kanakshree. brother of Phamthinpa. Tibetan scholar Marpa was initiated in Ratnakara *Mahavihara* of Gabahal, Patan. Rwa Vajrakirti rival of Marpa had education from

²⁹ Ibid., f.n. no. 5, pp. 44-48.

³⁰ Dhana Vajra Vajracharya; *Licchavi Kalka Abhilekh* (Inscription of Licchivi Period) Kathmandu; Centre for Nepal and Asian Studies. 1996 A.D. pp. 514-518.

Guru Bharo (Vajra Bhairu Acharya).³¹ Many Tibetan scholars came to learn Sanskrit with Nepali Vajracharyas. Dharma Swamin's (1197-1264 A.D.) accounts of Nepal are taken as accounts of Chinese traveler Hiuen Tsang, Fahien and Itsing. His account of the festival of Matsyendra Nath is an eye witness account in the 13th country.

Arniko's Contribution for the Promotion of Buddhism in China

During the 13th century, Phagpa, the monk of Sakya monastery of Tibet was the Guru (Teacher) of Chinese Emperor Kubilai Khan. During that time, Nepal was the centre of interaction between the countries of South East Asia in Buddhism.³² The craftsmen and the artists of Nepal commanded respect in Tibet by their art works. The Mongol Emperor of China Kubilai Khan had made Arniko, a prominent figure in his court. Arniko influenced the life and culture of monks in Wu-tai-shan of China. To quote P. Landon, there is still a structure remotely resembling Boudhnath and Svayambhunath at Wu-tai-shan. Manjushree is the guardian deity of China, Arniko had influenced the Chinese Emperor by his master piece art works. Arniko first influenced the Phagspa by making a golden pagoda in Sakya monastery. It was by the recommendation of Phagpa, the spiritual teacher of the Emperor, Arniko was invited to China. He established his credibility there by making a White *Pagoda* or *Stupa*, within two years. The Emperor was highly impressed by his skills in metal casting. He repaired many icons in Beijing and

his paintings excelled. He left an imprint of Nepali Buddhist art over there.³³

Suspension of Sino-Nepal Relationship

Vijay Kumar Manandhar writes- "The collapse of Tang dynasty at the beginning of the 10th century led to the suspension of Nepal-China relations for about two hundred years."³⁴

An extract of the *Annals of Ming* gives an account of Nepal-China relationship in the 14th century. The rulers of Rama Vardhana family of Palanchowk took the title of *Wang* (King) from *Yanglo*, the Emperor of China. The Chinese Mission, in 1387 (N.S. 507)³⁵ during the time of Ming dynasty (1368-1644 A.D.) which succeeded the Mongols managed to establish diplomatic relation with Nepal. The Ming Emperor Hung Wu had deputed a Buddhist monk Tung-lo (1318-1391 A.D.) with his embassy of 30 people.³⁶ In 1390 A.D. (510 N.S.) the envoy attended an inauguration ceremony of Jaitrabar *Mahavihara* at Kavre Palanchowk where *Vajrasana Bhattarak* was installed by Jaitra Laxmi, spouse of Madana Sima Ram Vardhana, brother of Jaya Simha Ram Vardhana. Jaya Simha Ram Vardhana welcomed the Chinese mission led by *Bhikshu* Tunglo or Zhiguan. Since then Nepal had diplomatic relation with China.³⁷ Tirtha Prasad Mishra writes - "Nepal dispatched altogether eighteen quinquennial mission to China in between 1792 to 1906 A.D."³⁸ On 1st August 1955, Nepal and China established diplomatic relation. The basic principle of bilateral tie was based on *Panchasheel*. The *Panchasheel* included

³¹ K.M. Shrestha, *History of Buddhism in Nepal with Special reference to Vajrayana Buddhism*, Kathmandu; Kamala Devi Shrestha, 2008 A.D., pp. 217-220.

³² Shrestha, f.n. no. 31, p. 255.

³³ Ibid, f.n. no. 31, cf. P. Landon, *History of Nepal*, Vol II, Delhi: Adarsh Enterprises, Reprinted 2001 p. 223. Levi; "Nepal", *Ancient Nepal*, 1989-1990 A.D., Kathmandu, DOA, p.8.

³⁴ Manandhar, f.n. no. 5, p. 50.

³⁵ Shrestha, f.n. no. , p. 281.

³⁶ Ibid, p. 281.

³⁷ Shakya, f.n. no. 23, p. 24.

³⁸ Tirtha Prasad Mishra, "Nepal's Quinquennial Mission to China" Kathmandu; 1986 A.D., pp. 76-78.

- a. Respect to speech other's sovereignty and territorial integrity.
- b. non-aggression
- c. non-interference in each other's internal affairs economically, politically and ecologically.
- d. equality and mutual benefit and
- e. peaceful co-existence³⁹

In 1956 Tanka Prasad Acharya the then P.M. of Nepal visited China. During that time diplomatic relation with China was renewed. The Buddha light thus has strengthened the tie of friendship in cultural prospective.

Conclusion

Nepal-China relationship is based on the principle of *Panchasheel* (five principles). The Buddha preached *Panchasheel* to his followers. The teachings of Buddha highlight moral and spiritual aims of sentient beings. The *Panchasheel* principle envisaged in the diplomatic relation between Nepal-

China relations is based on spiritual and ethical and political principle. The monks, nuns and laities take vows of *Panchasheel* in the beginning of any religions ceremony.

The First World Buddhist Summit held in Lumbini in 1998 A.D. (2055 V.S.) has recommended that Lumbini be developed as Fountain of World Peace, Lord Buddha be taken as Apostle of Peace and Lumbini Buddha University be promoted as Centre of Intellectual Interaction among the Buddhist scholars of the world. The Chinese monastery constructed in monastic Zone of Lumbini is fostering *Bodhicitta* (Buddha way of life or awakened mind). Pure land Buddhism has been the main motto of Chinese Buddhism which aims at welfare of all sentient beings of the world. China which remained as *Celestial Empire* in the remote past has developed spiritualism which illuminates the minds of all during that time. Nepal appreciates that the Buddha light has strengthened the tie of relationship between Nepal and China.

³⁹ Hiranya Lal Shrestha, "Political Aspect of *Nepal China Relations*," Nishchal N. Pandey (ed.), *Nepal-China Relations*, Kathmandu: Institute of Foreign Affairs, 2005 A.D. pp. 1-2.

फर्पिङ्ग उत्खनन् प्रतिवेदन २०६१

फर्पिङ्ग उत्खनन् प्रतिवेदनको प्रसंगमा फर्पिङ्ग क्षेत्रको इतिहासको वर्णन गर्नु पनि प्रासङ्गिक नै देखिएकोले संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरेको छु ।

नेपालको इतिहासमा चन्द्रागिरि पहाड र फर्पिङ्गको महत्वपूर्ण स्थान छ । चन्द्रागिरि पहाड उत्तर दक्षिण हुँदै अन्त्यमा चौकोटदेवीवाट पूर्व तर्फ लाग्दै कटुवालदह सम्म पुगेको छ । कटुवाल दह गल्छि जस्तो स्थानमा अवस्थित छ । बौद्ध धार्मिक श्रोत अनुसार महाचीनवाट आएका महामञ्जुश्रीले र हिन्दु धार्मिक श्रोत अनुसार द्वारकावाट आएका श्री कृष्णले कटुवालदहमा चन्द्रागिरि पहाडलाई काटी उपत्यकाको पानी बाहिर पठाएर काठमाडौं उपत्यकालाई वस्ती योग्य बनाएका थिए ।

भौगर्भिक अध्ययनबाट पनि काठमाडौं उपत्यका एउटै झूलो ताल वा तालहरूको समूह रहेको पुष्टि भएको छ ।^१ उपत्यका जलमग्न रहेकै अवस्थामा पनि फर्पिङ्गको हालवस्ती रहेको भाग समेत पानीको सतह भन्दा माथि रहेको कुरा पनि पुष्टि भएको छ ।

चन्द्रागिरि पहाडमा चुनढुङ्गा, अडामिसी युगका फसिलहरू, क्वारजाइट आदि पाइन्छन् ।^२ चन्द्रागिरि पर्वत स्थित

फर्पिङ्गमा लिप्टोसिन युगको हात्तिको फिमर (खगालो हाड) को फसिल पाइएको छ ।^३ यी आधारहरूमा यस क्षेत्रको भौगोलिक वनावट कास्मिर, स्पिति र उत्तर कुमाउसंग मिल्ने देखिन्छ ।^४

चन्द्रागिरि पहाडको चुन वर्षाको पानीले पग्लिदै गएपछि कालान्तरमा त्यहाँ अनेक गुफाहरू निर्माण भए । ती गुफाहरूबाट नवपाषाणकालीन प्रस्तर औजारहरू समेत प्राप्त भएकाले सो समय देखि नै त्यस क्षेत्रमा मानव गतिविधि रहेको जानकारी पाईन्छ । लिच्छविकालमा पद्म संभवले^५ र मध्यकालमा गोरखपन्थीहरूले फर्पिङ्गका गुफाहरूमा बसेर साधना गरेका थिए ।^६ आज सम्म पनि लामा बौद्धधर्मावलम्बीहरू गोरखनाथको गुफामा बसेर साधना गर्दैछन् । नेपालका साहित्यिक श्रोतहरूमा चन्द्रागिरि पहाडको वर्णन गर्ने क्रममा चन्द्रागिरिको शिखरमा पार्वतीले चन्दन घोटेकोले चन्दनागिरि (चन्द्रागिरि) नाम रहेको, स्वर्गका राजा इन्द्रलाई विजय गरेपछि ब्रह्माजीले महेन्द्रदमनलाई चन्द्रागिरिको गुफामा मय दानवले निर्माण गरेको सुन्दर भवनमा बस्न आज्ञा दिए अनुसार महेन्द्रदमन त्यहाँ बसेको,^७ महेन्द्रदमनले आफ्नी बहिनी प्रभावतीका लागि चन्द्रागिरि पहाडको टाकुरामा सुन्दर बगैँचा निर्माण गरेको^८

^१ मेची देखि महाकाली भाग-२ "मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र" श्री ५ को सरकार संचार मंत्रालय, सूचना विभाग वि.सं. २०३१ पृष्ठ ७१६

^२ ऐ. ऐ. पृष्ठ ७१६

^३ ऐ. ऐ. पृष्ठ ७१७

^४ ऐ. ऐ. पृष्ठ ७१७

^५ सूर्य विक्रम झवाली - नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास - प्रथम संस्करण (काठमाडौं : रायल नेपाल एकेडेमी वि.सं. २०१९ पृष्ठ २५१

^६ मुक्तिनाथ खनाल (अनु) नेपाल महात्म्य, प्रथम संस्करण (काठमाडौं नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान वि.सं. २०२० अध्याय १२ श्लोक १)

^७ मधुसूदन रिसाल (अनु) पशुपति पुराण, प्रथम संस्करण (काठमाडौं नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान वि.सं. २०२९ अध्याय १० श्लोक १५ पृष्ठ श्लोक ४७, ४८, ४९ र ६४)

^८ ऐ अध्याय ५ पृष्ठ २९

आदि वर्णन पाइन्छ । एकमात्र गोपालेश्वर मन्दिर फर्पिङमा छ । यसले गोपाल वंशको वसोवासको संकेत दिन्छ । स्वयंभू पुराणमा उपत्यकालाई वस्ती योग्य बनाए पछि फर्पिङ स्थित गोपालेश्वरमा बुद्धपालको विद्याविहिन पुत्र मञ्जुगर्तलाई विद्याको वरदान दिई महामञ्जुश्री अन्तरध्यान भएका थिए ।^९ गर्तेश्वर (गोपालेश्वर) र फणिकेश्वर (शिखनारायण) बुद्ध धर्मका अष्ट वैतराग मध्यका हुन् ।^{१०}

वैदिक साहित्यमा किरातलाई गुफामा बस्ने भनी उल्लेख गरिएको छ । फर्पिङबाट प्राप्त सम्बत् ४७९ को लिच्छवि राजा गणदेवको शिलालेखमा स्थान, खोला, डाँडा आदिका नाउँहरू किरात परिवारको भाषाबाट रहेको देखिएकोले किरातकाल देखिने त्यहाँ वस्ती वसिसकेको बुझिन्छ ।^{११}

मैसोपोटामिया, हरप्पा आदि प्राचीन सभ्यताहरू नदी किनारमानै विकसित भएका पाइन्छ । प्राचीन बाटाघाटाहरू पनि पहाडको भञ्ज्याङ्ग काटेर वा नदीको किनारै किनार बनेको पाइन्छ । काठमाडौँ उपत्यकाको सभ्यतालाई वागमती सभ्यता पनि भन्ने गरिन्छ । दक्षिण तर्फबाट उपत्यका प्रवेश गर्दा चन्द्रागिरिको हुमाने भञ्ज्याङ्ग काटेर वा वागमतीको किनारै किनार कटुवालदहको गल्छि काटेर उपत्यका प्रवेश गरेपछिको पहिलो वस्ती हो फर्पिङ । काठमाडौँ उपत्यकामा पहिले पहाडी क्षेत्रमा वस्ती बस्दै क्रमशः हाल वस्ती बसेको ठाउँमा वस्ती सरेको कुरा लिच्छवि अभिलेखहरूबाट पनि जानकारी पाइन्छ । लिच्छविकालमा पनि हालको काठमाडौँ नगर कोलीग्रामको नाउँले चिनिन्थ्यो । काठमाडौँ भक्तपुर जस्ता नगरहरूको विकास मध्यकालमा भएको उल्लेख साहित्यिक श्रोतहरूमा गरिएको छ भने फर्पिङले लिच्छविकालमानै नगरको रूप धारण गरिसकेको उल्लेख पाइन्छ ।^{१२} फर्पिङ उच्च एवं सुन्दर भूभागमा र दक्षिण

तर्फ आवत जावत गर्ने नाकामा परेकोले पनि लिच्छविकालमै नगरको रूपमा विकसित भएको बुझिन्छ । फर्पिङमा जतासुकै खन्दा कुटिला लिपिमा शम्भिस्य लेखिएका माटाका छापहरू प्राप्त हुन्छ ।^{१३} मध्यकालमा वि.सं. १३९१ सारिएको अगस्त्य संहितामा फर्पिङलाई महानगर भनिएको छ ।^{१४} फर्पिङ लिच्छविकालकै वस्ती हो तापनि मध्यकालको पूर्वार्द्धमा यसको अझवढी विकास भएथ्यो ।^{१५} पूर्व मध्यकालमा आएर फर्पिङले विषयको रूप लियो ।^{१६} फर्पिङमा बाह्रौँ शताब्दी देखि चौधौँ शताब्दीको शुरूआत सम्म जीवान्त नामधारी र त्यसपछि यक्ष मल्लको समय सम्म सोलंकी रावुत्तहरूले शक्तिशाली सामन्त शासन संचालन गरेको थिए । वि.सं. १५१० मा कोकी प्रदेशमा आक्रमण गर्ने क्रममा यक्ष मल्लले फर्पिङका रावुत्तशक्तिसिंहसंग पनि सन्धी गरेका थिए ।^{१७} यक्ष मल्लको समयपछि काठमाडौँ उपत्यकाको विभाजन भयो । त्यसपछि फर्पिङ ललितपुर राज्य अन्तरगत पर्‍यो । सामन्तहरूको अस्तित्व पनि हराएर गयो । फर्पिङको यथोचित संभार हुन सकेन । पाटनका राजा श्रीनिवाम मल्लको समयमा चौतारा भगिरथ भैयाले फर्पिङको आधिपत्य पाएपछि त्यहाको सडकमा ढुङ्गा छापने, धारामा पानी वाडंफाड गर्ने गढ किल्ला, ढोका, पर्खाल आदि जीर्णोद्धार गर्ने कार्य गरी ने.सं. ७९२ (वि.सं. १७२८) मा शिलालेख राखेका थिए ।^{१८}

यसरी नवपाषाणकाल देखिनै फर्पिङ क्षेत्रमा मानव गतिविधिको अस्तित्व देखिएको र चन्द्रागिरि शिखरमा किरात दरवार, वाणासुरको दरवार, वाणासुरको लेक, उषाको दरवार आदि नामले परिचित प्रस्तरद्वारा निर्मित भग्नावशेषहरू पनि रहेकाले किरात इतिहासको जानकारी पाउने आशा राख्दै उखनन् कार्यक्रम राखिएको थियो । राजनैतिक द्वन्दका कारण जंगलभिन्न

^९ बदीरत्न बजाचार्य - स्वयम्भू पुराण (काठमाडौँ: सानुमाया तुलाधर, ने.सं. १९०३ पृष्ठ ९२)

^{१०} हेमराज शाक्य - स्वयंभू महावैतय, स्वयंभू विकास मण्डल स्वयंभू ये ने.सं. १०९८ पृष्ठ ७६९

^{११} धनवज्र बजाचार्य - लिच्छविकालका अभिलेख, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान त्रि.वि.वि. द्वितीय संस्करण २०५३ पृष्ठ १८४

^{१२} नयनाथ पौडेल (सं) भाषा वंशावली भाग १ श्री ५ को सरकार नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय वि.सं. २०२० पृष्ठ १८४

^{१३} फोटो नं. १ यसको सक्कल फर्पिङ निवासी गणेशलाल मानन्धर संग छ ।

^{१४} डिल्लीरमण रेग्मी-मिडियमल नेपाल, फष्ट पार्ट (कलकत्ता : फर्मा के. एल मुखोपाध्याय सन् १९६५) पृष्ठ ४०९-१०

^{१५} धनवज्र बजाचार्य - मध्यकालका अभिलेख नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि.वि. कीर्तिपुर २०५६ पृष्ठ १९५/९६

^{१६} रामजी तेवारी समेत (सं) अभिलेख संग्रह नवौँ भाग, संशोधन मण्डल वि.सं. २०२० पृष्ठ २७

^{१७} ज्ञानमणि नेपाल - नेपाल निरुक्त, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, प्रथम संस्करण वि.सं. २०५५ पृष्ठ १५८

^{१८} ज्ञानमणि नेपाल - नेपालको माध्यमिक कालको इतिहास मकालु बुक्स एण्ड स्टेशनर्स, वि.सं. २०६२ पृष्ठ २७०

^{१९} धनवज्र बजाचार्य - मध्यकालका अभिलेख नेपाल र एशियाली अध्ययन केन्द्र त्रि.वि.वि. कीर्तिपुर वि.सं. २०५६ पृष्ठ १९५/९६

परेका ती स्थलहरूमा प्रवेश गर्न कठिनाई परेकोले स्थानीय किवदन्तीमा उषाको दरवार भनिएको, स्थानीय व्यक्तिहरूले खन्ने क्रममा लिच्छवि मुद्राहरू फेला परेको र दोहोर खाई समेत भएकोले महत्वपूर्ण ढिस्को ठानी गोपालेश्वर नजिकको जंगलको ढिस्कोमा उत्खनन् कार्य संचालन गरिएको थियो ।

खाई सहितको ढिस्कोको उत्तर पश्चिम कुनालाई आधार विन्दु मानेर १०X१० मि.को ग्रीड (ट्रेन्च) बनाई सो ट्रेन्चलाई ४ quadrant मा विभाजन गरी २०६१/१०/२७ देखि ०६१/११/१० सम्म सर्भे एवं उत्खनन् कार्य संचालन गरिदां निम्न बमोजिमको भग्नावशेषको जग र अन्य वस्तुहरू प्राप्त भएका छन् ।

उत्खनन् र प्राप्ति

- Quadrant १ मा उत्खनन् गर्दा यस्को पूर्वी वकलाईनसंग जोडिएर जमिनको सहत देखि ८५ से.मि. को गहिराईबाट ढुङ्गाको ४"-६" चौडाईको जग प्राप्त भयो । ८ कोर्स ढुङ्गा रहेको उक्त जगको ७ कोर्स नदी किनारबाट संकलन गरिएका जस्ता आकृतिका र माथिल्लो कोर्स चौडा आकारका ढुङ्गाहरूद्वारा निर्मित छ । उक्त जगको गहिराई १ मिटर छ । उत्तर तर्फको जगका ढुङ्गाहरू पहिलेनै निकालिएको र यसै स्थानबाट यो पर्खाल पूर्व तर्फ मोडिएको छ ।
- Quadrant २ मा उत्खनन् गर्दा पश्चिमी वकलाईन संग जोडिएर (quadrant १ मै प्राप्त जगको बाँकी भाग) जग प्राप्त भयो । उक्त quadrant को उत्तर पश्चिम कुनाबाट पूर्व तर्फ मोडिएर करिब ७"-०" दुरीबाट पुनः दक्षिण तर्फ मोडिएर यस्को दक्षिण सेक्सनमा घुसेको अवस्थामा रहेको छ । पश्चिमी वकलाईनसंग जोडिएको जगको माथिल्लो भागमा माअपाको प्रयोग भएको छ ।
- Quadrant ३ मा रूखहरूको कारणले पूर्व पश्चिम २ मिटरको भागमा मात्र उत्खनन् हुन सक्यो । यो quadrant को उत्खनित भागको पश्चिम र पूर्वी सेक्सनसंग जोडिएर दुइटै पर्खाल दक्षिण तर्फ अगाडी बढीरहेको छ ।
- Quadrant ४ मा उत्तर दक्षिण २ मिटरको भागमा २१० से.मि. को गहिराई सम्म उत्खनन् गरियो । यो quadrant को

उत्तरपूर्वी कुनामा १२५ से.मि.को भागमा सेक्सनसंग जोडिएर quadrant ३ मा प्राप्त जगको केही भाग प्राप्त भएको छ ।

माटाका भांडाकुंडा

उत्खनन्बाट रातो रंगका माटाका भांडाकुंडाका टुक्राहरू प्राप्त भएका छन् । ज्यादै साना टुक्राहरू प्राप्त भएकोले त्यस्को आकार प्रकार निकाल्न संभव भएन ।

इंटा

उत्खनन्बाट काटिएका ढुङ्गा र सग्ला इंटाहरूलाई राम्रो संग पोलिएका माअपाका टुक्राहरू र केही मात्रामा सग्ला इंटाहरू पनि प्राप्त भएका छन् ।

इंटाको नाप

हांडी गाउँ	भण्डार खाल	फर्पिङ्ग
प्रि लिच्छवि	९ देखि १२ शताब्दी	
२६X१७-१८X३४ -४.५ से.मी.	१९X१२.५X४.५	०५X१५X२२
लिच्छवि		
३५.६०X२२.१०X५.७ से.मी.		०५X१२X१८
२५X२७X१६.१७X४.५		०५X१४X२०
मध्यकाल		
२४-३०X१८X६		

यी इंटाहरू पाटनका राजा श्री निवास मल्लको समयमा चौतारा भगिरथ भैयाले फर्पिङ्ग शिखरनारायण लगायत विभिन्न स्थानमा प्रयोग गरेका इंटाका आकार प्रकार र नाप संग मिल्दो जुल्दो छ ।

पुरावशेष (Antiquity)

उत्खनन्बाट पुरावशेष (Antiquity) का रूपमा फलामको पिक वा कुटो आकारको वस्तु फेला परेको छ । यो वस्तु पछि ढुङ्गा निकाल्ने कार्य गर्दा छोडिएको हुन सक्छ । यो स्थानमा स्थानीय बासीहरूले पहिलेनै खनेर मुद्रा तथा अन्य किमती वस्तु निकाली सकेकोले त्यसता वस्तु प्राप्त नभएको अनुमान हुन्छ ।

नमुना (Sample)

उत्खनन क्रममा quadrant १ र ३ बाट प्रशस्त मात्रामा गोलहरू प्राप्त भएका थिए । ती मध्ये तल्लो सतहबाट गोललाई नमुनाको रूपमा संकलन गरिएको छ । यस्को C 14 परिक्षण गर्न सके समय निर्धारण गर्न सजिलो हुने थियो ।

सतह (stratigraphy) निर्धारण

उत्खननमा सवै भन्दा गहिरो अर्थात २१० से.मि. सम्म उत्खनन भएको quadrant नं. ४ हो । यो quadrant को संक्सनमा ८ तह फेला परेको छ ।

- तह १ (layer 1) : रूख तथा घासका जरा, इटाका स-साना टुक्राहरू मिसिएको रातोमाटोबाट बनेको यसको गहिराई २३ से.मि. छ ।
- तह २ (layer 2) : यो सतह ठूला ठूला इटाका टुक्राहरू मिसिएको रातोमाटोबाट बनेको छ । सो तहको उचाई २४ से.मि. छ ।
- तह ३ (layer 3) : यो तह प्रशस्त इटाका टुक्राहरू, रूखका जराहरू मिसिएको रातो रंगको माटोबाट बनेको छ । यस्को गहिराई २२ से.मि. छ ।
- तह ४ (layer 4) : यो तह साना साना इटाका टुक्रा मिसिएको रातो रंगको माटोबाट बनेको छ । यो तहको गहिराई २५ से.मि. छ ।
- तह ५ (layer 5) : यो तह साना साना इटाको टुक्रा र गोलको टुक्रा मिसिएको हल्का रातो कसिएको माटोबाट बनेको छ । यो लेयरको गहिराई २५ से.मि. छ । यसै लेयर संग जोडिएर गारो (structure) शुरू भएको छ ।
- तह ६ (layer 6) : यो लेयर हल्का रातो खुकुलो माटोबाट बनेको छ । यस्को गहिराई २५ से.मि. छ ।
- तह ७ (layer 7) : यो लेयर कसिएको लस्सादार माटोबाट बनेको छ । लेयरमा साना साना गोलका टुक्रा, इटाका टुक्रा मिसिएको छ । यो

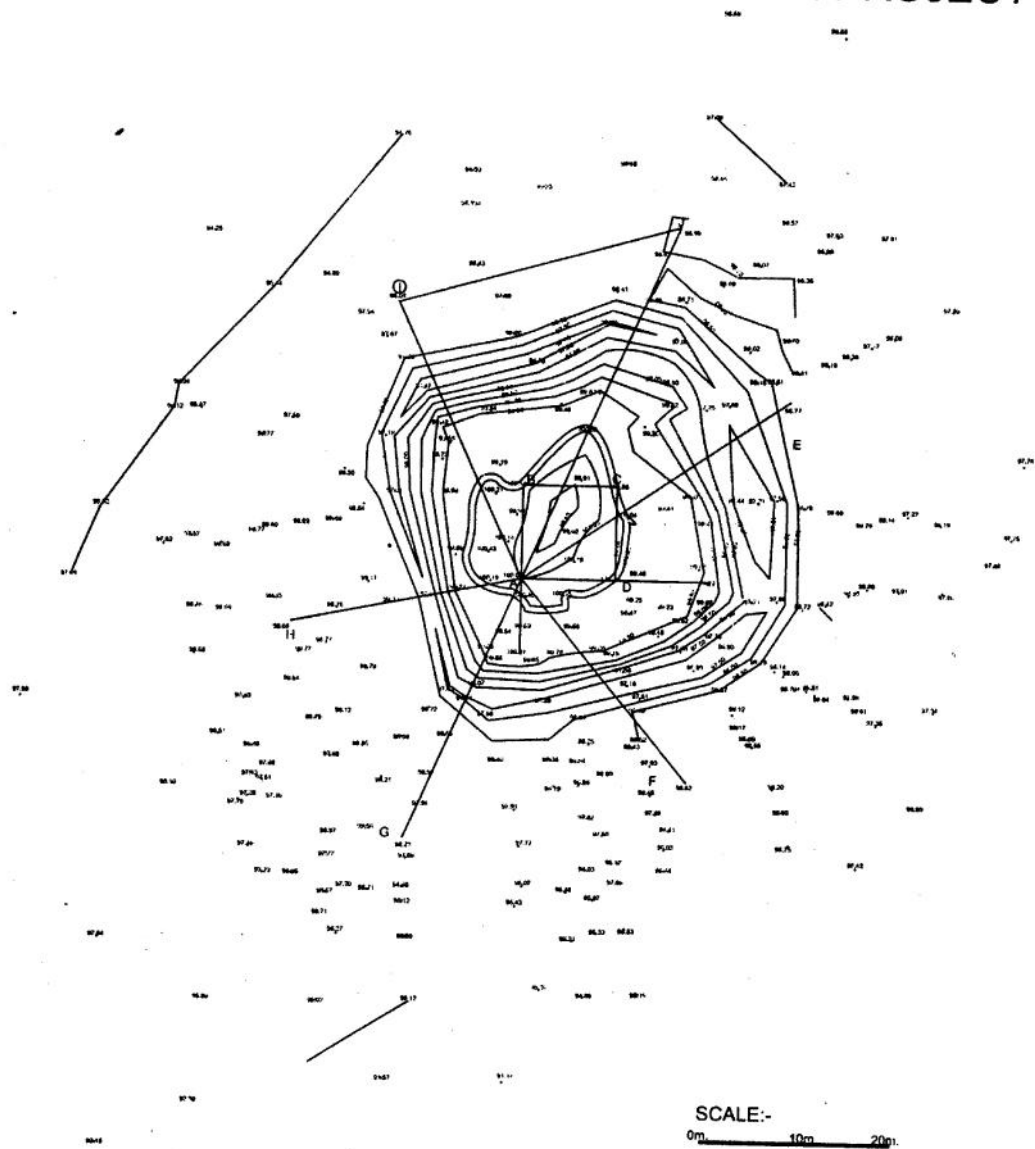
लेयरको गहिराई २३ से.मि. छ । यसै लेयरको अन्त्य संगै जग (structure) पनि अन्त्य भएको छ ।

तह ८ (layer 8) : यो लेयर हल्का रातो खुकुलो माटोबाट बनेको छ । जगको मुनि रहेको यो लेयरमा पनि थोरै मात्रामा गोलका टुक्रा र ढुङ्गाका टुक्रा मिसिएको छ ।

निष्कर्ष

उत्खनन स्थलबाट दक्षिण तर्फबाट उपत्यका प्रवेश गर्ने दुवैनाका (कटुवालदह र हुमाने भञ्ज्याङ) छर्लङ्ग देखिन्छ । यहाँबाट प्राप्त संरचनाको भग्नावशेषलाई हेर्दा पनि किल्लाकै भग्नावशेष भएको बुझिन्छ । फर्पिङ्ग आसपासका छैमले गा.वि.स. को चौकोट देवी, टल्कु ढुङ्गेचौर गा.वि.स. माथि पर्ने डाँडामा र सेती देवी गा.वि.स. को कोटकी देवीमा पनि यस्ता किल्लाका भग्नावशेषहरू देख्न सकिन्छ । दक्षिण काली गा.वि.स. माथि पर्ने डाँडामा पनि यस्ता किल्लाका भग्नावशेषहरू देख्न सकिन्छ । दक्षिण काली गा.वि.स.को वडा नं. ५ कोपु गाउँमा पनि इटाद्वारा निर्मित ९ कोठा भएको किल्लाको भग्नावशेष देखिन्छ । फर्पिङ्गमा गोपालकाल देखिनै वस्ती वसेको अनुमान गरिएको छ । सम्बन्ध ४७९ को लिच्छवि राजा गणदेवका शिलालेखबाट फर्पिङ्ग आसपासमा अनेक वस्ती वसिसकेको बुझिन्छ । उत्खनित भागमा स्थानीय व्यक्तिहरूले पटक पटक खनेर लिच्छविकालीन (मानाङ्क देखि पशुपतिमुद्रा सम्म) मुद्राहरू प्राप्त गरेको प्रमाणहरू छन् । त्यहाँबाट प्राप्त संरचना काटिएका र नदीबाट संकलन गरिएका प्रस्तरबाट निर्मित छ । Quadrant १ र २ को गारोको माथिल्लो भागमा इटाको प्रयोग भएको छैन । quadrant ३ र ४ मा मात्र माथिल्लो भागमा इटा थपिएको छ । अतः उक्त किल्ला प्राचीन समयमा बनेको र जीर्णोद्धारको क्रममा श्री निवास मल्लका समयमा माथिल्लो केही भागमा माअपा थपिएको बुझिन्छ । फर्पिङ्ग आसपासका अन्य पुरातात्विक स्थलहरूको पनि उत्खनन एवं अध्ययन गर्न सके काठमाडौं उपत्यकाका इतिहासको सर्व प्राचीन ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक स्थल फर्पिङ्ग क्षेत्र बन्न सक्ने दरीला संभावना देखिन्छ ।

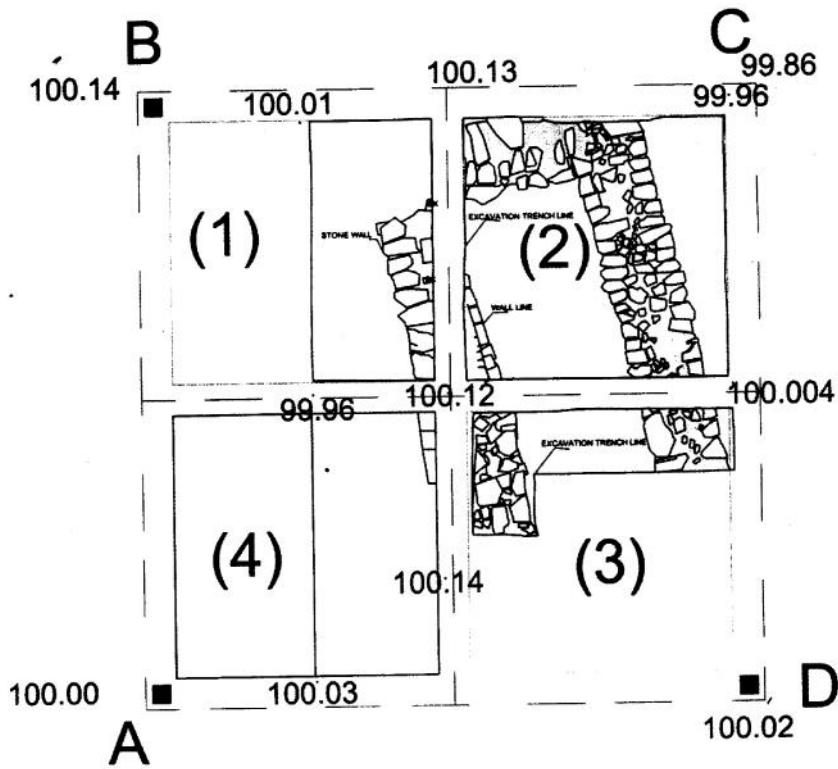
His Majesty's Government
Ministry Of Culture, Tourism and Civil Aviation
Department of Archaeology
PHARPING GOPALESHOR EXCAVATION PROJECT

DRAWN BY:- PURNA BDR SHRESTHA
DATE :- 2061/12/12

His Majesty's Government
Ministry Of Culture, Tourism and Civil Aviation
Department of Archaeology

PHARPING GOPALESHOR EXCAVATION PROJECT

EXCAVATION TRENCH DETAILS

SCALE:-

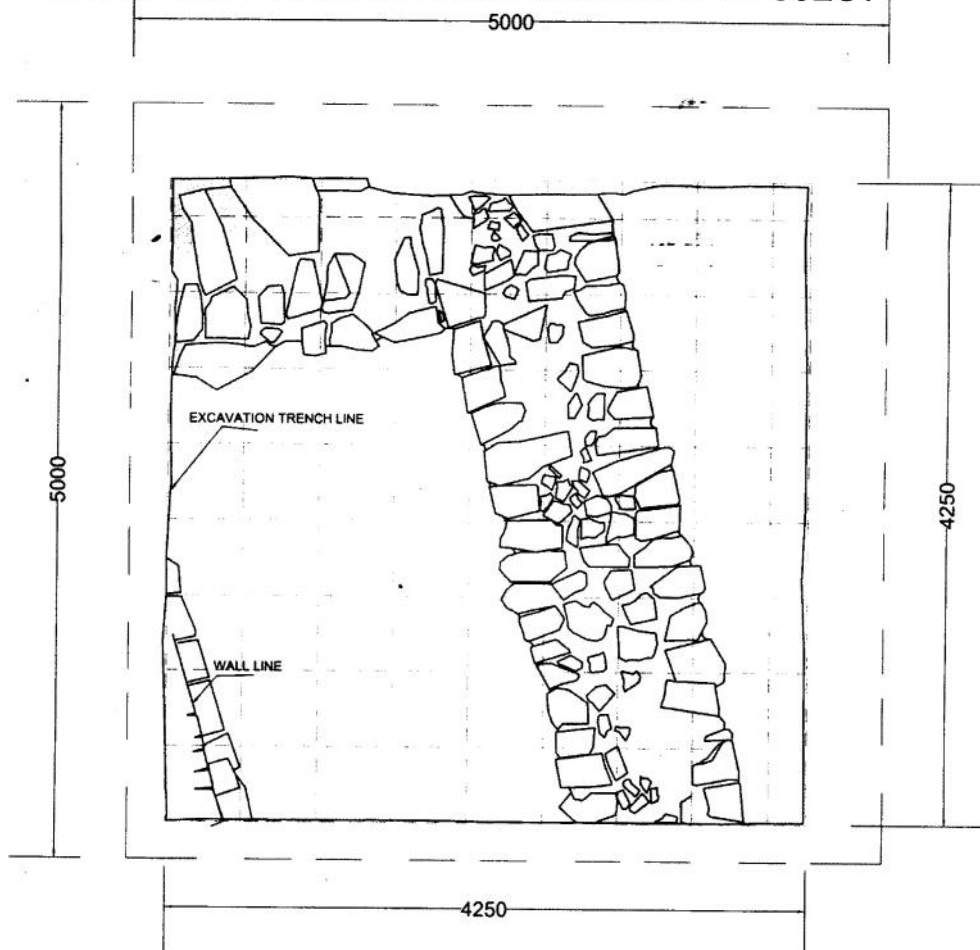

DRAWN BY:- PURNA BDR SHRESTHA

DATE :- 2061/12/12

His Majesty's Government
Ministry Of Culture, Tourism and Civil Aviation
Department of Archaeology

PHARPING GOPALESHOR EXCAVATION PROJECT

QUADRANT (2)
PLAN

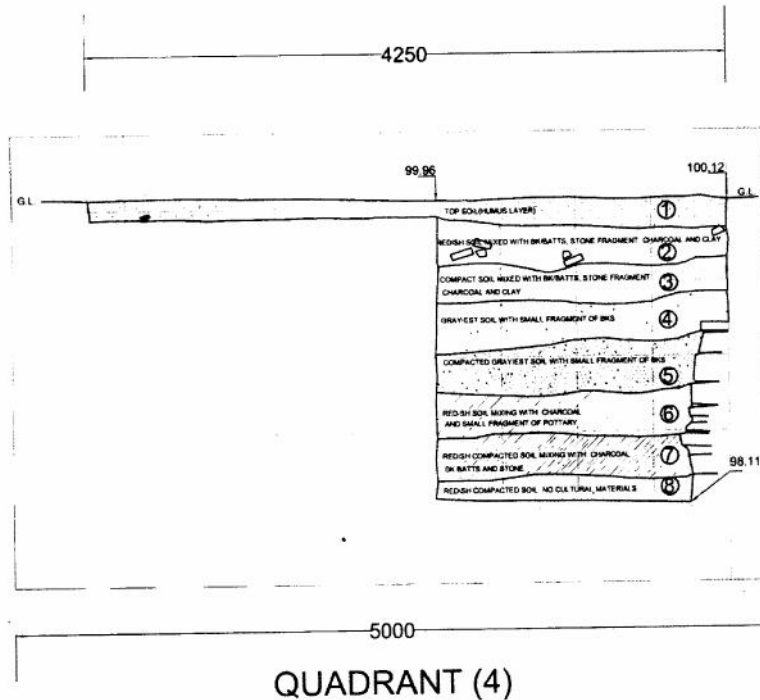
SCALE:-

DRAWN BY:- PURNA BDR SHRESTHA
DATE :- 2061/12/12

His Majesty's Government
 Ministry Of Culture, Tourism and Civil Aviation
 Department of Archaeology

PHARPING GOPALESHOR EXCAVATION PROJECT

LAYER	DISCRIPTION	SOUTH FACE ELEVATION (north)
①	TOP SOIL (HUMUS LAYER)	
②	REDISH SOIL MIXED WITH BK/BATTS, STONE FRAGMENT, CHARCOAL AND CLAY	
③	COMPACT SOIL MIXED WITH BK/BATTS, STONE FRAGMENT, CHARCOAL AND CLAY	
④	GRAYEST SOIL WITH SMALL FRAGMENT OF BKS	
⑤	COMPACTED GRAYEST SOIL WITH SMALL FRAGMENT OF BKS	
⑥	REDISH SOIL MIXING WITH CHARCOAL AND SMALL FRAGMENT OF POTTARY	
⑦	REDISH COMPACTED SOIL MIXING WITH CHARCOAL, BK/BATTS AND STONE	
⑧	REDISH COMPACTED SOIL, NO CULTURAL MATERIALS	

NOTE:-
 STONE WALL FOUNDATION REST ON EIGHT LAYER AND SEALED BY LAYER FOUR

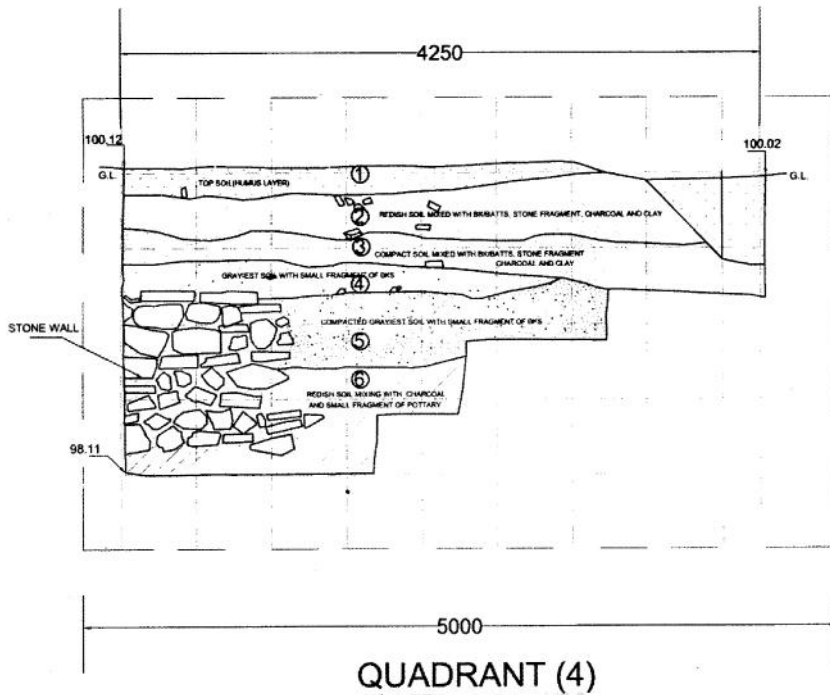
SCALE:-

DRAWN BY:- PURNA BDR SHRESTHA
 DATE :- 2061/12/12

His Majesty's Government
 Ministry Of Culture, Tourism and Civil Aviation
 Department of Archaeology

PHARPING GOPALESHOR EXCAVATION PROJECT

QUADRANT (4)
 WEST FACE ELEVATION (east)

LAYER DISCRPTION

- ① TOP SOIL(HUMUS LAYER)
- ② REDISH SOIL MIXED WITH BK/BATTS, STONE FRAGMENT, CHARCOAL AND CLAY
- ③ COMPACT SOIL MIXED WITH BK/BATTS, STONE FRAGMENT, CHARCOAL AND CLAY
- ④ GRAYIEST SOIL WITH SMALL FRAGMENT OF BKS
- ⑤ COMPACTED GRAYIEST SOIL WITH SMALL FRAGMENT OF BKS
- ⑥ REDISH SOIL MIXING WITH CHARCOAL AND SMALL FRAGMENT OF POTTARY

NOTE:-

STONE WALL FOUNDATION REST ON EIGHT LAYER AND SEALED BY LAYER FOUR.

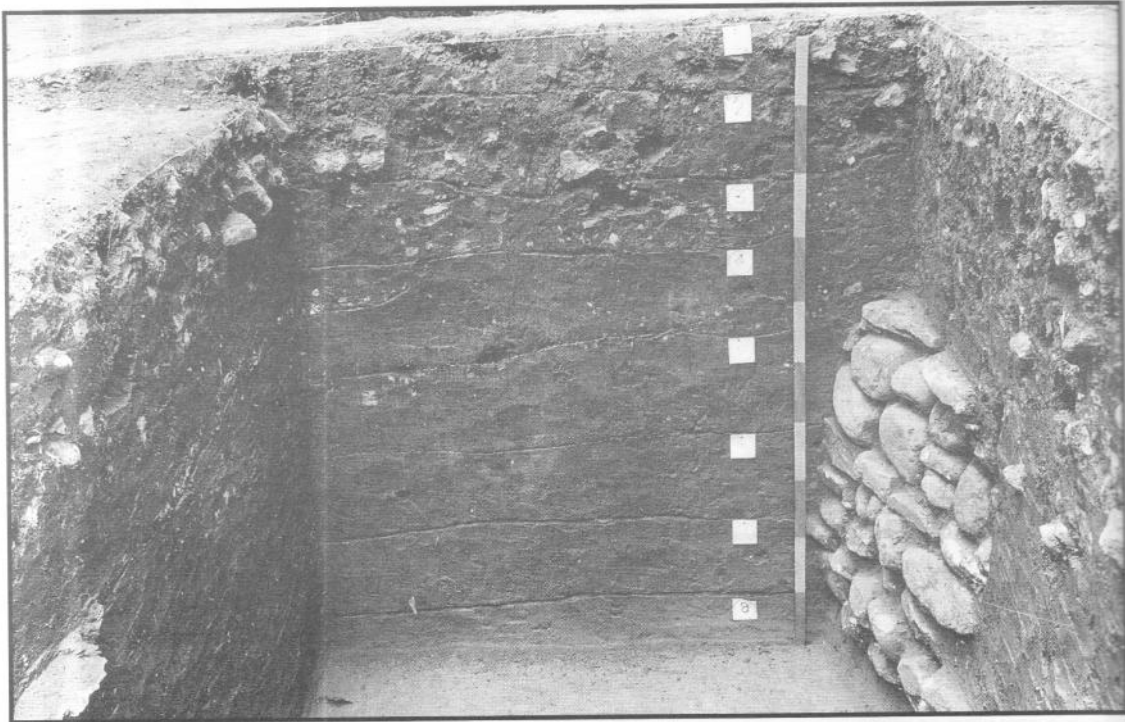
SCALE:-

DRAWN BY:- PURNA BDR SHRESTHA
 DATE :- 2061/12/12

फोटो नं. १ : फर्पिङ्ग निवासी गणेशलाल मानन्धरसंग रहेको माटाको छाप

फोटो नं. २ : उत्खनित क्वार्टेनको स्तर विन्यास (Statigraphy)

फोटो नं. ३ : उत्खनन स्थलको एक दृश्य

फोटो नं. ४ : उत्खननबाट प्राप्त संरचनाको दृश्य

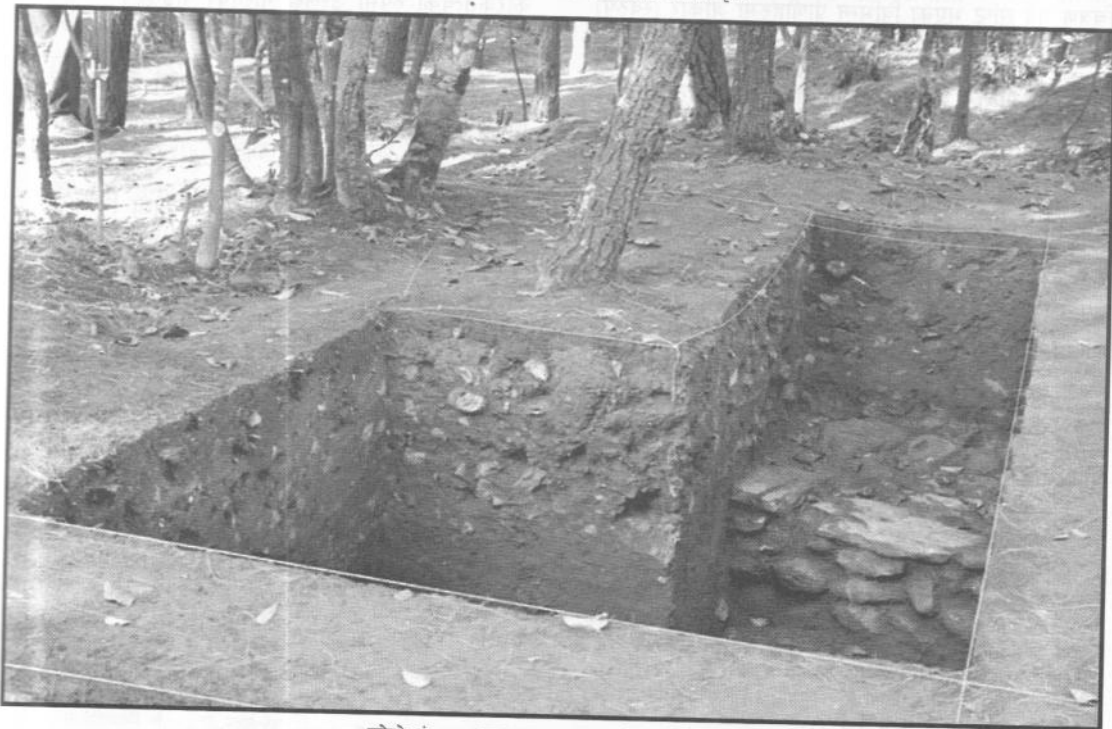
फोटो नं. ५ : उत्खनित पुरातात्विक स्थल वरिपरिको खाई

फोटो नं. ६ : उत्खननबाट प्राप्त संरचनाको दृश्य

फोटो नं. ७ : उत्खननबाट प्राप्त संरचनाको दृश्य

फोटो नं. ८ : उत्खननबाट प्राप्त संरचनाको दृश्य

काठमाडौं उपत्यका स्थित ब्रह्माका तीन प्रस्तर मूर्तिहरू

डा. सावित्री मैनाली

परिचय:

हिन्दुहरूद्वारा पूजा आराधना गरिने त्रिदेवमध्येका श्रृष्टिकर्ता देवताको रूपमा पूजित ब्रह्मा ऋग्वैदिक समाजमा विभिन्न नामले सम्बोधित थिए । ऋग्वेदको दशौं मण्डलको ८१ र ८२ औं ऋचामा ब्रह्मालाई विश्वकर्माको नामले सम्बोधन गरिएको छ, अर्थात् पृथ्वी र आकाशको सर्जकको रूपमा लिइएको छ ।^१ ऋग्वेदमानै उनलाई ब्राह्मणस्पतिको रूपमा चित्रण गर्दै सृष्टि भएका विभिन्न प्राणीहरूमा आकार (स्वरूप) दिने देवताको रूपमा लिइएको पाइन्छ ।^२ ऋग्वेदकै दशौं मण्डलको अन्तिम श्लोकमा प्रजापतिको रूपमा उनलाई लिई सम्पूर्ण सृष्टिका मालिक भनिएको छ । सतपथ ब्राह्मणमा देवता लगायत सम्पूर्ण प्राणीका सृष्टिकर्ता देवताको रूपमा उनलाई लिइएको छ ।^३ सोही साहित्यको १०,६,५,९ मा पनि प्रजापतिलाई ब्रह्माको सृष्टि स्वरूप भनिएको छ । उपनिषदहरूमध्येको मुण्डक उपनिषद्मा उनलाई ब्रह्माण्डको सृष्टिकर्ता तथा पालनकर्ता भनिएको छ ।^४

मनुस्मृतिमा 'परमात्माले विभिन्न प्राणीहरूको सृष्टि गर्ने इच्छाले आफ्नै शरीरबाट जल उत्पन्न गरे, त्यसैबाट बीज पनि उत्पन्न भयो र सोही बीज सूर्य समान तेजस्वी

सुवर्णअण्डको रूपमा परिणत भयो अनि त्यसैबाट लोकको सृष्टिकर्ता ब्रह्माजी उत्पन्न भए' भनिएको छ ।^५ यसै आधारमा उनलाई हिरण्यगर्भ नामले पनि सम्बोधन गरिएको हो । मनुस्मृतिमै उनलाई जलबाट उत्पन्न भएको कारण नारायण (नार = जल, अयन = घर) भनी सम्बोधन गरिएको छ ।^६ मनुस्मृती कै पहिलो अध्यायका ११९ श्लोकहरूमध्ये अधिकांश श्लोकमा ब्रह्माको महत्वको चर्चा गर्दै उनलाई नै सृष्टिको कारकत्वको रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

ब्राह्मणसाहित्यकालमा पनि ब्रह्मा सर्वसर्वा देवताको रूपमा थिए । सतपथ ब्राह्मणमा प्रजापतिरूपी ब्रह्माले नै निश्चित उद्देश्य प्राप्तिको लागि मत्स्य, कुर्म र वराह अवतार लिनु परेको भनी यी विभिन्न अवतार लिने देवता विष्णु नभएर प्रजापति (ब्रह्मा) भएको चर्चा गरिएको छ ।^७ ऐतरीय ब्राह्मण (१.२१) मा ब्रह्मालाई गणपति भनिएको छ, जसको अर्थ गणको मालिक लगाईएको छ ।^८

वेद, उपनिषद, ब्राह्मणसाहित्य तथा स्मृतिकालमा समेत सर्वोच्च स्थान ओगट्न सफल ब्रह्मा पौराणिककालसम्म आईपुग्दा आफ्नो उच्च स्थानलाई कायम राख्न नसकेको

^१ संबाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्धावाभूमिम् जनयं देवः एकः (ऋग्वेद, १०, ८१-८२)

^२ ब्राह्मणस्पतिर्यत सं कर्मारः इवाधमत् ऋग्वेद, १०, ७२.२

^३ जे. एन. बनर्जी, डिमलपमेण्ट अफ हिन्दु आइकोनोग्राफि, न्यू दिल्ली: मुन्सिराम मनोहरलाल, १९८५ पृष्ठ ५११ (सतपथ ब्राह्मण -११, २, ३, १)

^४ ब्रह्मा देवानाम् प्रथमः सन्धुव विश्वस्यकर्ता भूवनस्य गोप्ता- मूण्डक उपनिषद, श्लोक १. (बनर्जी, पाद टिप्पणी नं. ३, पृष्ठ ५११ बाट उद्धृत)

^५ सो ऽभिध्याय शरीरत्वात्सिमुक्षुर्विधाः प्रजाः अप एव ससर्जादौ तासु बीज मवा सृजत् ।। तदण्डम भवद्वैमं सहश्रांशु समप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोक पितामहः ।।१। मनुस्मृती अध्याय १

^६ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसुनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ।।१०। मनुस्मृति

^७ बनर्जी, पाद टिप्पणी नं. ३ पृष्ठ ५५१

^८ टि. ए. गोपिनाथ राव, द एलिमेण्ट्स अफ हिन्दु आइकोनोग्राफि, भो, १ न्यू दिल्ली: लो प्राइस पब्लिकेशन्स, १९९९, पृ. ४५ ।

अवस्थामा देखिन्छन् । यसका विभिन्न कारणहरूमध्येको एक कारणमा उनको चरित्रलाई लिईएको छ ।^{१५} अझ शिव र विष्णुको लोकप्रीयताले पनि ब्रह्मालाई छायाँमा पार्यो । अन्ततः उनी सम्प्रदायविहिन देवताको रूपमा रहन पुगे । यहाँसम्मकी पौराणिक ग्रन्थहरूले विष्णुको नाभीबाट उत्पन्न कमलबाट जन्मिएको भनी शिव र विष्णुका सहायक देवताको रूपमा मात्र स्थान दिए ।^{१०} मार्कण्डेय पुराणमा पनि ब्रह्मालाई असहाय देवताको रूपमा चित्रण गर्दै मधु र कैटभद्वारा मारिन लागेको उनलाई विष्णुले (मधु कैटभलाई मारी) बचाएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।^{११}

पछिल्ला वैदिक साहित्यमा असहाय तथा कमजोर देवताको रूपमा चर्चा गरिएता पनि हिन्दु समाजमा ब्रह्मा सम्प्रदायकै रूपमा पूजित देवता नरहँदा नरहँदै पनि हरेक शिव तथा विष्णु मन्दिरको उत्तरी भागमा चाहे सानो खोपामा मात्र किन नहोस् ब्रह्माको मूर्ति हुनु पर्ने तथा दैनिक रूपमा पूजा गरिनु पर्ने कुरा गोपीनाथ रावले आफ्नो पुस्तकमा उल्लेख गरेका छन् ।^{१२}

प्राचीन भारतीय मूर्तिकलाको इतिहासतर्फ दृष्टि दिँदा मात्र पनि कुशाणकालमै ब्रह्माका मूर्ति निर्माण गरी पूजा आराधना गरिएका प्रमाण भेटिन्छन् । उदाहरणको रूपमा मथुरा संग्रहालय (भारत) मा रहेको प्रस्तरको ब्रह्माको मूर्तिलाई लिन सकिन्छ, जसमा दाही-जुङ्गाविहिन, ४ टाउका भएका ब्रह्मा कूर्दिएका छन् उनको चौथो टाउको बीचको टाउको माथि कूर्दिएको छ । यस्तै गुप्तकाल हुँदै पछिल्लो समयसम्मका पनि ब्रह्माका मूर्तिहरू भारतका विभिन्न ठाउँहरूबाट प्राप्त भएका छन् । उदाहरणको रूपमा मथुरा संग्रहालयकै गुप्तकालीन तीन टाउकायुक्त उभिएको दाहीसहितको ब्रह्मा, चालुक्य समयको हाँसमाथि विराजमान ऐहोलको दाहीविहिन ब्रह्मा, वसन्तगढ राजपुताना) को ब्रह्मा, खजुराहो तथा दुधही (मध्यभारत)को ब्रह्माआदि थुप्रै ब्रह्माका मूर्तिहरू प्राप्त भएका छन् जसले

ब्रह्माको पूजा तथा आराधना गरिने परम्परालाई भारतीय समाजले प्राचीनकालदेखि नै कायम राखेको प्रष्ट हुन्छ ।

शैव तथा वैष्णव मन्दिरमा परिवार देवताको रूपमा भए पनि रहनु पर्ने भनिएका ब्रह्माको स्वरूप कस्तो हुनु पर्दछ भनी प्रतिमा विज्ञान सम्बन्धी पुस्तकहरूमा विवरण दिएको पाईन्छ । ब्रह्माको मूर्ति कस्तो हुनु पर्दछ भन्ने सन्दर्भमा सर्वप्रथम बृहत्संहितामा उल्लेख गरिएको छ । जसमा उनका चार शरीर हुनु पर्ने, पद्मपीठमा बसेको हुनु पर्ने तथा हातमा कमण्डलु लिएको हुनु पर्ने भनिएको छ ।^{१३}

विष्णुपुराण तथा शिल्परत्नमा लम्बकुर्चासन (लामो कुश घाँसद्वारा निर्मित आसन) मा योगासन मुद्रामा बसेको देखाउनु पर्दछ भनिएको छ तर उभिएको मूर्ति निर्माण गर्दा पद्मपीठमाथि उभिएको, टाउकोमा जटामुकट लगाएको तथा घाँटीमा यज्ञोपवित सहित विभिन्न गहनाले सुसज्जित हुनुपर्ने तथा वस्त्रमा कृष्णाजिन, कानमा सुवर्ण वा रत्न कुण्डल, सेतो फूलको लामो माला तथा उनका चार हातमध्ये दायाँतर्फका दुई हातमा अक्षमाला, कुश वा आज्यथाली र बायाँ हातमा कुश-कमण्डलु वा श्रुक-श्रुभ वा अक्षमाला र वरदमुद्रा वा कमण्डलु र अभयमुद्रा हुनु पर्दछ भनिएको छ ।^{१४}

रूपमण्डनले पनि ब्रह्माको मूर्ति बनाउने नियम तोकेको छ । जस अनुसार ब्रह्माको मूर्ति बनाउँदा दाही सहितको सौम्य अनुसार, चार शिर, चार हात, पञ्चासन वा हाँसमाथि विराजमान हुनु पर्दछ साथै चार हातमा अक्षमाला, वेद, कमण्डलु तथा दण्ड लिएको हुनु पर्दछ भनिएको छ ।

आगम साहित्यहरूमध्येका अशुभद्वेदागम, सुप्रभेदागमले पनि ब्रह्माको मूर्ति निर्माणको नियम तोकेको छ, जसमा ब्रह्माको मूर्ति ४ हात, चार शिर, जटामुकट युक्त, कृष्णाजिन (वस्त्र), यज्ञसूत्र, सेतो फूलको माला, कर्णकुण्डल लगायत विभिन्न गहनाले सुसज्जित, दायाँ हातमा अक्षमाला र कुश बायाँ हातमा कमण्डलु कुश, श्रुक, श्रुभ, आज्यथाली, अभय, वरद आदि आयुधहरू हुनु पर्ने बताईएको छ साथै

^१ बनर्जी, पादटिप्पणी नं. ३, पृ. ५१२ ।

^{१०} उही

^{११} बनर्जी पादटिप्पणी नं. ३, पृ. ५१३ ।

^{१२} राव, पादटिप्पणी नं. ८, पृ. ५०२ ।

^{१३} ब्रह्मा कमण्डलुकरश्चतुर्मुखः पङ्कजासनस्थश्च - बृहत्संहिता

^{१४} राव, पादटिप्पणी नं. ८, पृ. २४४-२४५ ।

ब्रह्माको बायाँतर्फ सावित्री र दायाँतर्फ सरस्वती पद्मपीठमा रहनु पर्ने भनिएको छ । सुप्रभेदागमले चार मुख, चार हातयुक्त रातो वर्णको, जटामुकुट पहिरीएको, बायाँतर्फ सावित्रीलाई सम्पूर्ण अलंकरण सहित राखिएको देखाउनु पर्ने बताएको छ ।

विष्णुधर्मोत्तरपुराण अनुसार ब्रह्माका अर्धउन्मिलन आंखा बनाउनु पर्दछ । उनका चार हातमध्ये दुई हातमा कमण्डलु र अक्षमाला हुनु पर्दछ, बाँकी दुई हातमध्ये बायाँतर्फको हत्केलामाथि दायाँ हत्केला राखिएको हुनु पर्दछ ।^{१५} विष्णुधर्मोत्तरपुराणमै उल्लेख भए अनुसार ब्रह्माको मूर्ति बनाउँदा चार वेदका प्रतिक स्वरूप चार मुख बनाउनु पर्दछ, उनका दुई हात जसले कमण्डलु र अक्षमाला समातेका हुन्छन् तिनीहरू जल र काल (समय)का प्रतिकको रूपमा रहेका हुन्छन् । ब्रह्माले प्रयोग गर्ने वस्त्र कृष्णाजीनले कार्य अकार्य (Pious & Impious) को प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । उनको रथ तान्ने सातवटा हाँसले सप्तलोक (भू, भूव, स्व, सत्य, महा, जन, तप) को प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् साथै उनको जटाले संसारमा हुने हरियालीको निरन्तरतालाई प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् ।^{१६}

जहाँसम्म नेपालमा मन्दिर निर्माण गरी ब्रह्मालाई मूल देवताको रूपमा स्थापना गरी पूजा गरिन्थ्यो या गरिन्थ्यो यसका प्रष्ट उदाहरणहरू प्राप्त गर्न सकिएको छैन तर पशुपति मन्दिरको उत्तरपश्चिम कोणमा अवस्थित शिखर शैलीको ढुङ्गे मन्दिर जसलाई ब्रह्मा मन्दिरको नामले सम्बोधन गरिएको पाइन्छ र यसै नामले परिचित पनि छ तर त्यस मन्दिरको गर्भगृहमा स्थापित देवताको रूपमा शिवलिङ्ग देखिन्छ । यस ढुङ्गे मन्दिरको मूल ढोकाको माथिल्लो चौकोशको बीच भागमा भने तीन शिर र चार हात युक्त ब्रह्माको आकृती कूँदिएको छ । गर्भगृहमा जुन देवी वा देवताले स्थान प्राप्त गरेका छन्, सोही देवत्वको प्रतिकृती तोरणमा रहनुपर्ने शास्त्रीय मान्यता अनुसार यस मन्दिरको निर्माण गरी ब्रह्मालाई स्थापना गरिएको, तर कालक्रममा गर्भगृहको सो मूर्ति त्यहाँबाट विस्थापित भएपछि श्रद्धालु भक्तजनहरूले सोही स्थानमा

शिवलिङ्ग स्थापना गरेको हुनु पर्दछ । यस बाहेक ब्रह्मालाई मन्दिरको मूल देवताको रूपमा स्थापना गरी पूजा अर्चना गरिएका ब्रह्माका मन्दिर नपाईएका कारण यस बारे किटानसाथ यसै हो भन्न सकिन्न तापनि काठमाडौँ उपत्यकाका विभिन्न स्थानबाट ब्रह्माका प्रस्तर मूर्ति फेला परेका र कला शैलीको आधारमा लिच्छवीकालदेखि पछिल्लो कालसम्मका छन् । यस बाहेक बुद्ध जन्मको दृश्य देखाईएका मूर्ति तथा चित्रहरू लगायत हस्तलिखित ग्रन्थका गाताहरूमा समेत विष्णु तथा शिवका साथमा ब्रह्मालाई देखाईएका कलाका उदाहरणहरू नेपालमा थुप्रै प्राप्त भएका छन् । एउटा सानो लेखमा माथि उल्लेख गरे अनुरूपका सबै मूर्ति तथा चित्रकलालाई स्थान दिन सम्भव नभएकाले काठमाडौँ उपत्यकाका विभिन्न स्थानमा रहेका ब्रह्माका प्रस्तर मूर्तिहरूमध्ये ललितपुर जिल्ला अन्तर्गतको येकुटोल, चापागाउँको ब्रह्माको मूर्ति, पशुपति, गौशाला, प्रहरीचौकी परिसरको ब्रह्मा तथा सिम्रौनगढबाट प्राप्त हाल राष्ट्रिय संग्रहालयको संरक्षणमा रहेको ब्रह्माको मूर्ति बारे चर्चा गरिन्छ जो निम्नानुसार छन् ।

(१) ब्रह्मा, येकुटोल, चापागाउँ, ललितपुर:-

कलाशैलीका आधारमा हालसम्म प्राप्त ब्रह्माका प्रस्तर मूर्तिहरूमा प्राचीन मान्न सकिने एउटा मूर्ति ललितपुर जिल्ला अन्तर्गत चापागाउँको येकुटोलमा मूल बाटोको छेउमा गणेश मन्दिर नजिकै रहेको छ । पहिले यो जलद्रोणी माथि राखिएको थियो । तलतिर पत्रदल फर्किएको एकोहोरो पद्मपीठमा केही असजिलो तरिकाले पलेटी मारेको अवस्थामा ब्रह्मा बसेको देखिन्छ । मूर्ति फलकमै ब्रह्माको छातीको अनुपातमा दायाँतर्फ मकरको आकृति पनि कूँदिएको छ । प्रतिमा विज्ञानका पुस्तकमा उल्लेख गरे अनुरूप नै शान्त तथा सौम्य रूपमा तीनवटा जटामुकुटयुक्त शिर यस मूर्तिमा देखिन्छ । तिनैवटा टाउकाको लागि एक सादा प्रभावलीको प्रयोग गरिएको छ । दुई हातयुक्त ब्रह्माको यस मूर्तिको दायाँहातले अक्षमाला समातेको छ, भने बायाँ हातले जलपात्र (कमण्डलु) सहित (वेद) पुस्तक समातेको देखिन्छ । शरीरको माथिल्लो भागमा

^{१५} श्री विष्णु धर्मोत्तर पुराण, तृतीय खण्ड, अनुवादक-पृथ्वीला शाह, दिल्ली: परिमल पब्लिकेशनस्, २०२०, पृ. १४९ ।

^{१६} उही पृ. १५१- १५२ ।

वस्त्रको प्रयोग देखिदैन तर तल्लो भागमा निकै पातलो हिसाबले तेस्रो धर्का तानी डिजाइन बनाएको पिंडौलासम्मको लामो धोतीको प्रयोग गरिएको छ । कम्मरमा पटुका भै लाग्ने कम्मरबन्धको प्रयोग गरिएको छ, जो दुवै तर्फको पटुकाको टुप्पा तर्फको भागलाई कलात्मक तरिकाले गाँठो बाँधेको अवस्थामा देखिन्छ । प्रतिमा विज्ञानले चर्चा नगरेको फरक विशेषतायुक्त यस मूर्तिको बीचको टाउकोमा प्रयुक्त मुकुटमा कीर्तिमुखको प्रयोग गरिएको छ । जो अन्य ब्रह्माका मूर्तिमा पाइदैन । सम्भवत यही आधारमा यस मूर्तिबारे विवादास्पद धारणा व्यक्त भएका हुन् । एकथरी भनाइमा यो महादेवको मूर्ति हो । अर्को थरीले दत्तात्रयको मूर्तिको रूपमा लिएका छन् ।^{१७} तर दुई हातयुक्त ब्रह्माका हातमा दाय्याँतर्फ अक्षमाला र बायाँतर्फ जलपात्र (कमण्डलु) र पुस्तक प्रष्ट रूपमा देख्न सकिएका कारण यो ब्रह्माकै मूर्ति भएको कुरामा शंका गर्न मिल्दैन । मूर्ति फलकको दुवै तर्फ (मूल मूर्तिको तल्लो भागमा) दुई भक्तहरूका आकृतिहरू कुँदिएका छन् । दाय्याँ तर्फको आकृति (अञ्जली) नमस्कार मुद्रामा देवता प्रति आफ्नो भक्तिभाव देखाउन व्यस्त छन् भने बायाँ तर्फका भक्तले दुवै हातले माला समातेको देखिन्छ जो भगवानलाई अर्पण गर्ने नयार गरिएको अनुमान सजिलै गर्न सकिन्छ । भक्तका आकृतिहरू निकै खिडिएका कारण सम्पूर्ण विवरण प्रस्तुत गर्न सकिन्न तापनि घाँटीमा हार तथा नाडीमा बालाको प्रयोग भने प्रष्टसँग देखिन्छ । अभिलेख सहितको यस मूर्तिमा मिति उल्लेख नभएको कारण यही मितिमा निर्माण गरिएको हो भनी किटान गर्न नसकिएतापनि प्रस्तरको छनौट, मूर्तिमा रेखिएको कसिलो मांसपेशीयुक्त शरीर, चौडा छाती, सादा प्रभावली, खोचिल्ले नाईटो, मोटा ओठयुक्त अनुहार आदि शैलीगत विशेषता तथा लिपि तर्फ समेत ध्यान दिँदा प्राचीन भारतीय मथुरा कलाशैलीबाट प्रभावित प्राचीन भारतका गुप्तकालीन मूर्तिहरूसँग निकै मेल खाने देखिन्छ । यस मूर्तिमा न्युक्त धोतीको डिजाइन लसएञ्जेलस काउण्टी म्यूजियममा न्द्रेको सातौँ-आठौँ शताब्दीको भनिएको गरुडासन विष्णुको मूर्तिसँग हुबहु मिल्छ । प्रतापादित्यपालले यस मूर्तिको समय

५००-५५० ई. भनी तोकेका छन् । उनले यस मूर्तिलाई विहारबाट प्राप्त हाल क्लिभल्याण्ड म्यूजियम अफ फाइन आर्ट संग्रहालयमा रहेको गरुडासन विष्णुको मूर्तिसँग धेरै मिल्ने समेत बताएको छन् ।^{१८} यस्तै मेरी एस. स्लसरले पनि यस मूर्तिको समय ५००-५५० ई. को हुनुपर्ने बताएकी छन् ।^{१९} मूर्तिमा देखिएको शैलीगत विशेषताका आधारमा यस मूर्तिलाई छैटौँ-सातौँ शताब्दी भन्दा पछि लान भने सकिदैन ।

(२) ब्रह्मा, प्रहरी चौकी परिसर, गौशाला, पशुपति:-

काठमाडौँ उपत्यकामा पाइएका ब्रह्माका उल्लेखनीय मूर्तिहरूमा गौशाला प्रहरी चौकी चौघेरोमा रहेको प्रस्तरको ब्रह्माको मूर्ति पनि एक हो । चार मुख र दुई हात युक्त ब्रह्माको यस मूर्तिको दाय्याँ हातले अक्षमाला समातेको देखिन्छ भने बायाँ हातले कमण्डलु । यस मूर्तिमा प्रतिमा विज्ञानमा उल्लेख गरे अनुरूपका अर्ध- उन्मिलन आँखाको प्रयोग नगरी ठूलाठूला आँखा बनाईएको छ । मूर्तिमा देखिने गहनाहरूमा हार, कुण्डल, जनै, पटुका तथा कटिबन्ध लगायत जटामुकुटको प्रयोग गरिएको छ । चापागाउँको ब्रह्माको मूर्तिको तुलनामा यसमा निकै भिन्नता पाईन्छ । पहिलो भिन्नता यस मूर्तिमा प्रभावलीको प्रयोग देखिन्छ । त्यसरी नै ब्रह्माका शिर बनाउने शैलीमै पनि फरक पाईन्छ । चापागाउँको ब्रह्माको मूर्तिमा दाय्याँ बायाँका टाउकाहरू दिशाको आधारमा नराखी मूल टाउकोसँगै जोडेर बनाएको देखिन्छ भने गौशालास्थित यस ब्रह्माको मूर्तिका चार टाउकाहरू चार दिशालाई प्रतिनिधित्व गरी बनाएको प्रतित हुन्छ जो नेपालमा पाइएका थुप्रै पञ्चमुखी शिवलिङ्गमा पनि देख्न सकिन्छ । शारीरिक बनावट तथा मुखाकृतिको दृष्टिकोणले पनि यस मूर्तिलाई चापागाउँको मूर्ति भन्दा निकै पछिल्लो समयको मूर्तिको रूपमा लिनु पर्ने देखिन्छ । कारण चापागाउँको मूर्तिको जस्तो शारीरिक सुगठनता यसमा देखिन्न तर दुवै मूर्तिमा प्रयुक्त धोतीको डिजाइनमा भने समानता देखिन्छ साथै ब्रह्माको आसनरूपी पद्मपीठ, शारीरिक सुगठनता, मुखाकृति, आँखाको बनावट जस्ता शारीरिक विशेषताहरूमा निकै भिन्नता देखिन्छ । यस मूर्तिमा

^{१७} धनबज्र बजाचार्य, **लिच्छविकालका अभिलेख**, कीर्तिपुर: नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, २०३०, पृ. १५३-१५४.

^{१८} मेरी एस स्लसर, **नेपाल मण्डल**, भो. २, न्यूजर्सी: प्रिन्सटन युनिभर्सिटी प्रेस, १९८२ चि.नं. ४३३ ।

^{१९} उही, चि.सं. ४३३

पत्र-पत्र नछुट्टिएको पद्मपीठमा ब्रह्मा पलेंटी मारी बसेका छन् । तर पलेंटीको अवस्था यसमा पनि सहज देखिन्छ । चापागाउँको ब्रह्माको मूर्तिको कलाशैलीको तुलनामा निकै फरक किसिमको अनुभव गर्न सकिने ब्रह्माको यस मूर्तिलाई मेरि एस. स्लसरले इसाको आठौं शताब्दीको मूर्तिको श्रेणीमा राखेका छन् ।^{२०} यसै मूर्तिलाई प्रतापादित्यपालले साँखु दुर्गाहिटीको उमामहेश्वर (आठौं शताब्दी) र लसएन्जेलस क्राउण्टी म्युजियम अफ फाइन आर्टको गरुडासन मूर्तिसँग तुलना गरेका छन्^{२१} जो शैलीगत विशेषता तर्फ ध्यान दिँदा उचित लाग्छ ।

(३) ब्रह्मा, राष्ट्रिय संग्रहालय, छाउनी:-

लिच्छाविकालीन माथि उल्लेख गरिएका दुई ब्रह्माका प्रस्तर मूर्तिको दाँजोमा कलाशैलीको दृष्टिले निकै फरक देखिने यस मूर्ति वाद्वै-तेद्वै शताब्दीको मूर्तिकलाको एक उल्लेखनीय नमूनाको रूपमा रहेको छ । सिमरौनगढवाट प्राप्त । मूर्तिफलकको बायाँ तर्फको माथिल्लो भाग खण्डित । र हाल राष्ट्रिय संग्रहालय, छाउनीको संरक्षणमा रहेको, कालो, चिल्लो ढुङ्गामा निर्मित यस मूर्तिफलकमा दोहोरो पद्मपीठमा चार हात तथा चारमुखयुक्त ब्रह्मा उभिएको अवस्थामा देखिन्छन् । पुराण तथा शिल्परत्नमा उल्लेख गरिएका उनको शिरमा जटामुकुट देखिन्छ । त्यसरी नै उनको कानमा रत्न कुण्डल वा सुवर्णकुण्डल, घाँटीमा हार, पाखुरामा केयूर, गलामा लामो फूलकोमाला, कम्मरमा जनै, अधोवस्त्रमा कलात्मक धोती, दायाँ तर्फको एक हातमा अक्षमाला र बायाँ तर्फको एक हातमा कमण्डलु लिएको देखाईएको छ बाँकी दुई हात भाँचिएका कारण तिनीहरूमा रहेका आयुधहरू बारे स्पष्ट हुन सकिदैन । यस मूर्तिफलकमा ब्रह्मालाई अर्धउन्मिलन आँखायुक्त, लामा दाही तथा जुङ्गा भएको प्रौढ अवस्थाको तथा ठूलो पेट भएको साँच्चिकै पितामहको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । ब्रह्माको मूर्तिको वरिपरि विभिन्न आठ कोणमा उनका पारिवारिक देवतालाई पनि स्थान दिईएको पाईन्छ । ब्रह्माका पारिवारिक देवी देवतामा आदिशेष, गणेश, मातृका, इन्द्र,

जलशायी, पार्वती-रुद्र, नवग्रह र लक्ष्मी पर्दछन् ।^{२२} सम्भवतः नेपाली कलाकारद्वारा ब्रह्माका पारिवारिक देवी देवतालाई उनका वरिपरि चित्रण गर्ने अभिप्रायले फलकको वरिपरि थुप्रै आकृतिहरू चित्रण गरिएको होस् (यौगिक मुद्रामा अंकित यी विभिन्न आकृतिहरू यही हुन् भनी किटान गर्न भने कठिन छ) । यस बाहेक मूर्तिफलकमा ब्रह्माको दायाँ बायाँ अलग्गै दोहोरो पद्मपीठमा त्रिभंग मुद्रामा सरस्वती र सावित्रीलाई स्थान दिइएको छ । ब्रह्माको दायाँ तर्फ उभिएकी सरस्वतीको बायाँ हातमा पुस्तक देखिन्छ । दायाँ हात खण्डित भएकोले आयुधहरू बारे प्रष्ट हुन सकिदैन । बायाँ तर्फका सावित्रीका हातमा लिएका आयुधहरू पनि प्रष्ट छैनन्, तर रूपमण्डनले सावित्रीले अक्षमाला, पुस्तक, पद्म र कमण्डलु लिनुपर्ने बताएको छ अझ उनका पनि चार टाउका हुनु पर्ने समेत उक्त स्रोतले बताएको छ, तर यहाँ एउटा मात्र टाउको देखाईएको छ । मूर्ति फलकको दायाँ तर्फ सरस्वतीको आकृतिभन्दा तल हाँसलाई पनि चित्रण गरिएको छ जसलाई प्रतिमा विज्ञानले सप्तलोकको प्रतिकको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । यस प्रकार ढुङ्गाको चयन, मुखाकृति, शारीरिक बनोट, श्रृङ्गारिकता लगायत दायाँ बायाँ सरस्वती र सावित्री तथा वरिपरि विभिन्न आकृतिलाई स्थान दिई निर्माण गरिएको यस मूर्तिले नेपाली कलाकारहरूले समयानुरूप मूर्ति निर्माण शैलीमा भित्र्याएको क्लिष्टतालाई पुष्टि गरेको छ । यस मूर्तिलाई कला शैलीको हिसावले वाद्वै-तेद्वै शताब्दीको मूर्तिको कोटीमा राख्न सकिन्छ ।

माथि उल्लेखित विभिन्न ब्रह्माका मूर्तिहरूमा देखिएका शैलीगत भिन्नताहरूमा दृष्टि दिई विश्लेषण गर्नुपर्दा कलाशैलीको दृष्टिले इतिहासका विभिन्न चरणहरूमा नेपाली मूर्तिकला सधैँ समान नरही समयक्रमसँगै फरक हुँदै गएको यथार्थतालाई माथि उल्लेखित विभिन्न मूर्तिकलाका उदाहरणहरूले प्रष्ट पारेका छन् ।

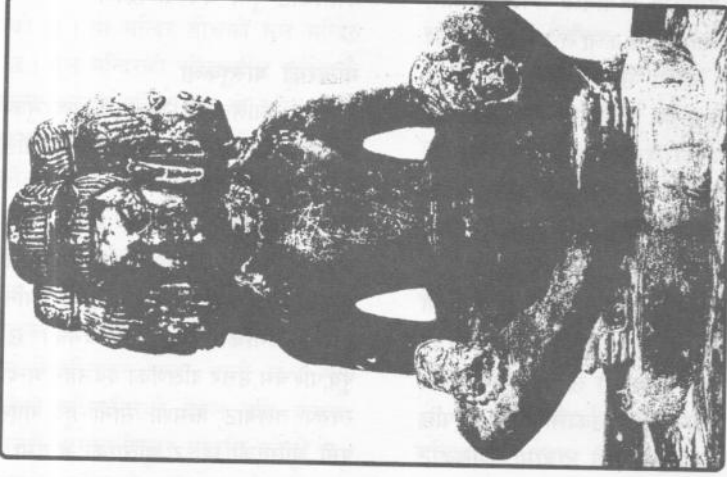
^{२०} प्रतापादित्य पाल, दि आर्ट्स अफ नेपाल, भाग १, स्कल्पर्स, निदरल्याण्ड: लिडेन/कोन, इ. जे. ब्रिल, १९७४, पृ. १३५, चि. नं. ११ ।

^{२१} उही, पृष्ठ १३६ ।

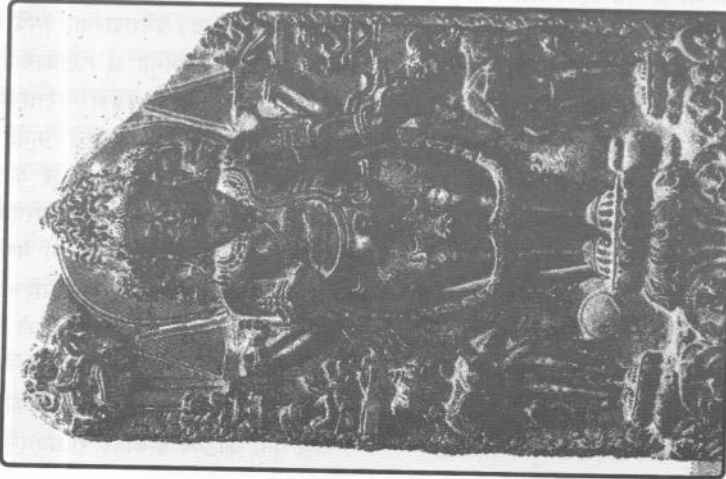
^{२२} राव, पाद टिप्पणी नं. ८ पृष्ठ ५०६ ।

ब्रह्मा, येक्टोल, चापगाउँ, ललितपुर
फोटो सौजन्य: पुरातत्त्व विभाग

ब्रह्मा, प्रहरी चौकी परिसर, गौशाला, पस्पति
फोटो सौजन्य: पुरातत्त्व विभाग

ब्रह्मा, राष्ट्रिय संग्रहालय, छाउनी
फोटो सौजन्य: राष्ट्रिय संग्रहालय, छाउनी

कालिकोट जिल्ला मान्मास्थित पञ्चदेवलहरूको एक अध्ययन

रामबहादुर कु

पृष्ठभूमि:

पश्चिम नेपालका महत्वपूर्ण दुर्गम जिल्लाहरूमध्ये कालिकोट पनि एक हो। भौगोलिक हिसावले यो जिल्ला अति विकट मानिन्छ। सम्पूर्ण जिल्लाभरी नै कला तथा वास्तुकलाका उत्कृष्ट नमूनाहरू छरिएर रहेका छन्। ती मध्ये मान्मा खाँडचक्र गा.वि.स. वडा नं. ४ मा अवस्थित पञ्चदेवल पनि एक हो। सदरमुकाम मान्माको पूर्व दिशामा अवस्थित यो मन्दिर भिरालो पाखामा रहेको छ। पहिले कालिकोटको सदरमुकाम यसै ठाउँमा थियो। हाल सदरमुकामदेखि यस ठाउँमा आउन करीव आधा घण्टा लाग्दछ। मन्दिरको पूर्वतिर भिरालो पाखोमा खेतहरू छन्। करीव १ घण्टा ओरालो भरेपछि तल तिला नदीसम्म पुग्न सकिन्छ। मन्दिरको पश्चिमतिर अग्लो पाखो छ र पाखोवारी छ जहाँ परम्परागत घरहरू पनि देख्न सकिन्छ। यसै पाखो उकालो चढ्दै गएपछि माथि डाँडोमा पुग्न सकिन्छ। हाल यसै डाँडोमा कालिकोट जिल्लाको सदरमुकाम अवस्थित छ। मन्दिरको दक्षिण भागमा पनि भिरालो पाखो छ। जहाँ भिरालो पाखो खेती योग्य जग्गा हुनाको साथै मूल बस्ती अवस्थित रहेको छ। यस बस्तीमा प्रशस्त मात्रामा परम्परागत शैलीका घरहरू छन्। यस्ता घरहरूमा प्रशस्त मात्रामा काष्ठ कलाकारिता देख्न सकिन्छ। यी घरहरू यसो हेर्दा सवै दरवार स्वरूपमा बनेको देखिन्छ। यस गाँउमा विशेष गरी ठकुरी, ब्राह्मण कुमाइहरूको बसोवास भएको पाइन्छ। मन्दिरको उत्तरतिर पनि पाखो खेत छ। केही पर ठूलो भीर छ। यसै भीरको शिरबाट कालिकोट जुम्ला जाने मोटर बाटो खनिएको छ। हाल सुर्खेतबाट दैलेख हुँदै कालिकोट मोटर बाटो खनी सकिएको छ। यो मन्दिरको दक्षिण केही पर मोटर बाटो छ। मोटर बाटोबाट १० मिनेट पैदल यात्रा गरेपछि यस मन्दिरको प्राङ्गणमा पुग्न सकिन्छ।

सुर्खेत कालिकोट मोटर बाटो भएतापनि हाल मोटर बाटो व्यवस्थित भएको देखिदैन। जसले गर्दा बस नै चढेर हाल कालिकोट पुग्ने अवस्था छैन।

मन्दिरको वास्तुकला

कालिकोट जिल्लाको सदरमुकाम मान्मादेखि पूर्व करीव आधा घण्टाको ओरालो भरेपछि मान्मा खाँडचक्र गा.वि.स. वडा नं. ४ मा यो मन्दिर अवस्थित छ। मूल देवजल वर्गाकार स्वरूपमा बनेको यो मन्दिर सहित पूर्व पश्चिम, उत्तर दक्षिणमा अन्य चार देवलहरू छन्। जसलाई समष्टिगत रूपमा पञ्च देवल भनेर भनिन्छ। बीचको मूल मन्दिर वर्गाकार स्वरूपमा बनेको छ। जसको उचाई पूर्व, पश्चिम, उत्तर दक्षिणका देवलहरू भन्दा ठूलो छ। मन्दिरको स्वरूप तलबाट क्रमशः सानो हुँदै गएर माथिल्लो भागमा पुगी चुलिएको छ र चुलिएको भागमा क्रमशः आमलकहरू छन् र माथिल्लो भागमा ढुङ्गाको गजुर छ। मन्दिरको मूल प्रवेशद्वार पूर्वतिर छ। प्रवेशद्वारबाट भित्र प्रवेश गरेपछि मूल वर्गाकार स्वरूपमा गर्भगृह छ। ढोकाबाट सजिलैसंग प्रवेश गर्न सकिदैन र भित्र प्रवेश गरेतापनि सोभै उभिन सकिदैन। ढोका सानो भएकोले भुकेर मात्र प्रवेश गर्न सकिन्छ। ढोकाबाट भित्र पसेपछि कोठाको मध्यभागमा शिवलिङ्ग, जलहरी सहित स्थापना गरिएको छ। मन्दिरको गर्भगृहमाथिको मन्दिरको छाना भाग मण्डला स्वरूपमा छ। यस्तो किसिमको स्वरूप प्रायः पश्चिम नेपालका सवै मन्दिरहरूमा पाइन्छ। मूल मन्दिरको प्रवेशद्वारमा ढोका छैन। सम्भवतः यो मन्दिरको निर्माणको बेला यी मन्दिरहरूमा काठका ढोका थिए। कालान्तरमा काठका ढोकाहरू सडेर गए र पछि पुनः काठका ढोकाहरू राखिएनन्। जसले गर्दा मूल

ढोकाहरु सदैव खुल्ला रहे । जसले अनुसन्धानकर्ताहरुलाई वास्तवमा यी मन्दिरहरुमा ढोका थिए कि थिएनन् भन्ने बारेमा सदैव शंका गर्ने ठाउँ राखी दिएको पाइन्छ । बीचको मूल देवलको वरीपरी भएका अन्य ४ देवलहरुमध्ये पूर्वको देवल पनि वर्गाकार स्वरूपमा बनेको छ । मूल देवल जस्तै यो पनि क्रमशः तल जग देखि सानो हुँदै गएर माथिल्लो भागमा शिखराकृति बनेको छ । शिखर भागमा २ वटा आमलकहरुको माथि गजुर छ । यसको मूल ढोका पश्चिमतिर छ । ढोका सानो छ । ढोकाबाट भित्र गर्भगृह भित्र प्रवेश गर्न सकिँदैन । यो मन्दिरको मूल ढोकाबाट बीचको मूल मन्दिरको मूल ढोका वारि पारि समान दिशासंग जोडिएका छन् । मूल मन्दिरको गर्भगृहको माथिल्लो भागको वर्गाकार स्वरूपले मन्दिरलाई जोडिएको छ । यस मन्दिरको गर्भगृहमा जलहरी सहितको शिवलिङ्ग छ । जसको माथिल्लो भागको बीचमा फूल आकृति कुँदिएको छ । यो मन्दिर बीचको मूल मन्दिर भन्दा उचाई सानो छ । मूल मन्दिरको पश्चिमतिर पूर्वतिरकै जस्तै वर्गाकार स्वरूपमा बनेको मन्दिर छ । यो मन्दिर पनि तलतिरबाट माथितिर क्रमशः सानो हुँदै गएर माथिल्लो भागमा शिखरको स्वरूप बनेको छ । माथिल्लो भागमा २ वटा आमलकहरु माथि गजुर छैन । यो मन्दिरको मूल प्रवेशद्वार पनि सानो छ । यसबाट भित्र गर्भगृहमा छिर्न सकिँदैन । मन्दिरको मूल गर्भगृह वर्गाकार स्वरूपमा छ । जसको मध्य भागमा जलहरी सहितको शिवलिङ्ग छ । यो शिवलिङ्ग अन्य ४ वटा देवलमा भएका शिवलिङ्गहरु भन्दा सानो छ । मूल मन्दिरसित सटेर रहेको दक्षिणतिरको देवल पनि क्रमशः सानो हुँदै गएर माथिल्लो भागमा शिखर आकृति बनेको छ । माथिल्लो भागमा आमलक सहितको गजुर छ । यो मन्दिरको मूल प्रवेशद्वार उत्तरतिर छ । यसमा पनि भित्र छिर्न सकिँदैन । मूल गर्भगृह वर्गाकार स्वरूपमा छ । जसको मध्य भागमा जलहरी सहितको शिवलिङ्ग छ । यो शिवलिङ्गको लिङ्ग स्वरूप भाग अन्य पूर्व पश्चिम र उत्तरतिरका मन्दिरहरुमा भएका शिवलिङ्गहरु भन्दा अलि ठूलो छ । मूल शिवलिङ्गको माथि मन्दिरको छाना भाग श्री यन्त्र रूपमा निर्माण गरिएको गइन्छ । यो मन्दिर पनि मूल मन्दिरको उचाई भन्दा सानो छ । मूल मन्दिरको उत्तरतिर भएको देवल पनि वर्गाकार स्वरूपमा बनेको छ । जुन क्रमशः तलतिरबाट माथितिर सानो हुँदै गएर माथिल्लो भागमा शिखराकृति बनेको छ । माथिल्लो भागमा आमलक सहितको गजुर छ । मन्दिरको मूल ढोका दक्षिणतिर छ । मूल प्रवेशद्वार सानो भएकोले

गर्भगृहमा पस्न सकिँदैन । मूल गर्भगृह वर्गाकार स्वरूपमा छ जसको बीच भागमा जलहरी सहितको शिवलिङ्ग छ । यो मन्दिर पनि बीचको मूल मन्दिर भन्दा सानो उचाईको छ । यसरी बीचको मूल देवतासंग जोडिएर अन्य चार देवताहरु पनि भएकोले यसलाई पञ्च देवल भनेर भनिएको हो । एउटा महत्वपूर्ण पक्ष के देख्न सकिन्छ भने मूल मन्दिरको पहिलो तल्लाको भागबाट वर्गाकार सानो चारै दिशामा वार्दलीको स्वरूप निकालिएको छ । जसको चारै कुनामा स्तम्भहरुमा विभिन्न किसिमका आकृतिहरु कुँदिएका छन् । मूल मन्दिर कै माथिल्लो भागको पूर्व-पश्चिम, उत्तर-दक्षिण भागमा मन्दिरको गारोसंगै सटाएर शिखराकृति भएका मन्दिर स्वरूपहरु बनाईएका छन् । जसको तल्लो भागमा सानो खोपा आकृतिहरु बनाईएको छ । जसमा मूर्तिहरु राखिएका छन् । वास्तुकलाको हिसावले सानो भएतापनि यो मन्दिरलाई अति महत्वपूर्ण मान्न सकिन्छ । यो मन्दिर दुई दुइबाट बनेको छ । गारोका दुइहरु जोडन विशेष किसिमको लेउ प्रयोग गरिएको छ । मन्दिरको निर्माणको लागि प्रयोग गरिएका दुइहरु व्यवस्थित तरिकाबाट कुँदिएका छन् । खैरो सेतो रङ्गका दुइहरु नजिकैबाट सङ्कलन गरिएको देखिन्छ । किनभने मन्दिर भएको पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण पाखाहरुमा यस्ता दुइहरु यत्रतत्र रहेको पाइन्छ । दुइको बाहुल्यताले गर्दा यस पाखो क्षेत्रलाई दुई पाखो भनेर पनि नामाकरण गर्न सकिन्छ ।

ऐतिहासिकता :

कालिकोट जिल्ला भरी नै भएका मन्दिरहरुमध्ये यो मन्दिरलाई एउटा महत्वपूर्ण मन्दिरको रूपमा लिईन्छ पुरातात्विक, सास्कृतिक, धार्मिक र ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट महत्वपूर्ण मानिने यो मन्दिरको निर्माण कर्ता र निर्माण कालको बारेमा जान्ने ऐतिहासिक प्रमाणहरु पाईँदैनन् । केही स्थानीय बुढापाकाहरु बीच पनि यस मन्दिरको निर्माताको सम्बन्धमा विभिन्न विचारहरु पाईँन्छन् । केही स्थानीय बुढापाकाहरुमा प्रचलित विचारहरु अनुसार यो मन्दिर पाण्डवहरुले बनाएका हुन् भन्ने रहेका छ । तसर्थ यसलाई पौराणिक कालको मन्दिर मान्ने चलन पनि नरहेको होइन । तर यो भनाई त्यति सान्दर्भिक देखिँदैन । केही इतिहासकारहरुले यो मन्दिर रास्कोटी राजा मलय बम्मले बनाउन लगाएका हुन पनि भनेका छ । मलय बम्मलाई निर्माता मान्नेहरुले वि.सं.१४४६ तिर यो मन्दिर बनेको हुन सक्ने कुराको पनि अनुमान गरेको पाईँन्छ । मन्दिरको ऐतिहासिकता खोज्न यस क्षेत्रको इतिहासको

वर्णन गर्नुपर्ने सान्दर्भिक देखिन्छ । अभयमल्ल खस मल्ल राज्यका अन्तिम शासक हुन् । उनको समयमा सामन्तहरू राज्यका विभिन्न क्रियाकलापमा सक्रिय भएको देखिन्छ । अभयमल्लकै शासनकालमा मलय वम्म शक्तिशाली सामन्तको रूपमा देखिन्छन् जसले अभयमल्लकै पालामा कालीकोट मान्माको खाँडचक्रलाई केन्द्रविन्दु बनाई अलग्गै राज्यको स्थापना गरेका थिए र खस मल्ल राज्यको धेरैजसो क्षेत्रमा अधिकार जमाइसकेका थिए । मलय वम्मले वि.सं. १४३५ देखि १४४८ सम्म राज्य गरेको पाइन्छ भने अभयमल्लले वि.सं. १४३३ देखि १४४८ सम्म राज्य गरेका थिए । यसरी एउटै समयमा मलय वम्म र अभय मल्लले भिन्न भिन्न ठाउँलाई केन्द्र बनाई राज्य गरेको प्रमाण पाइन्छ । मलय वम्मले खाँडचक्रमा ठूलो दरवार बनाएको सन्दर्भ पाइने र धार्मिक हिमावले पनि उनी शैव धर्मप्रति बढी आस्था राखे भएको हुनाले यो देवल मलय वम्मकै पालामा बनेको अनुमान गर्न सकिन्छ । यस कुरालाई स्थानीय वुडापाकाहरू, परम्पराहरू र वशावलीहरूले समेत थप बल प्रदान गरेका छन् । तसर्थ, यो मन्दिर मलय वम्मको पालामा बनेको मान्न सकिन्छ ।

मन्दिरको माथिल्लो भागमा भएका मूर्तिहरू

मूल मन्दिरको माथिल्लो भागमा मन्दिर कै गारोसंग जोडिएर मन्दिरको स्वरूप निकालिएको छ जसमा शिखर आकृति पनि देख्न सकिन्छ । यो आकृतिको तल्लो भागमा खोपा आकृति बनाईएको छ । खोपाभित्र मूर्ति स्थापना गरिएको छ । पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण दिशामा भएका मूर्तिहरूको तल छुट्टै छुट्टै वर्णन गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

पूर्व र दक्षिणका मूर्तिहरू

मूल मन्दिरको पूर्वतिरको थाममाथि देवलको बाहिरी गारोमा सानो मन्दिर आकृति बनाईएको छ । जसको खोपामा गणेशको मूर्ति राखिएको छ । आसन मुद्रामा जस्तो देखिने गणेशको मूर्तिका धेरै कुराहरू स्पष्ट हुँदैनन् । तर मूर्तिको शिरबाट यो मूर्ति गणेशको भन्ने स्पष्ट हुन्छ । मूर्तिको माथिल्लो भागमा भैरव आकृति बनाईएको छ । मन्दिर स्वरूपमा आमलक पनि देख्न सकिन्छ । त्यसै गरी मन्दिरको दक्षिण दिशामा मन्दिरको बाहिरी गारोमा मन्दिरको स्वरूप बनाईएको छ । जसको माथिल्लो भागमा आमलक र गजुर पनि देख्न सकिन्छ । यस संरचनामा पनि सानो खोपा छ । जसमा देवीको मूर्ति राखिएको छ । यो मूर्तिको बारेमा पनि धेरै कुराहरू स्पष्ट हुँदैनन् ।

पश्चिम र उत्तरका मूर्तिहरू

मन्दिरको उत्तर पश्चिम गारोको भित्तामा पनि सानो मन्दिरको स्वरूप बनाईएको छ । जसमा शिखर आकृतिहरू देखिनुका साथै आमलकहरू पनि देखिन्छन् । यी मन्दिर स्वरूपहरूमा भएका खोपाहरूमा पनि मूर्तिहरू राखिएका छन् । जसलाई राजा मलय वम्म र रानी रत्नमालाको मूर्ति मानिएको पाइन्छ । यी मूर्तिहरूमा रातो र हरियो रङ लगाईएको छ । यी मूर्तिहरूलाई मलय वम्म र रत्नमालाको मान्ने स्पष्ट आधारहरू केही पाइँदैनन् । यो मन्दिर शिव पाञ्चायनको मन्दिर भएकोले सम्भवतः यी मूर्तिहरू क्रमशः सूर्य र विष्णुका हुन भनेर अनुमान गर्न सकिन्छ । किनभने देवी र गणेशको मूर्ति स्पष्टसंग चिन्न सकिन्छ । कलाकारिताको हिसावले यी चार बौद्ध मूर्तिहरू न्यात महत्वपूर्ण देखिँदैनन् र यी मूर्तिहरू स्पष्ट रूपमा बनाईएको पनि पाइँदैन । मूर्तिकारले हतार हतारमा बनाएको भन्ने कुरा मूर्तिको कुदाईबाट स्पष्ट हुन्छ ।

मूल मन्दिर र अन्य मन्दिरका भित्ताहरूमा भएका विभिन्न चित्रहरू / चिन्हहरू

यो मन्दिरको सबभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष मन्दिरका विभिन्न भागहरूमा कुँदिएका विभिन्न किसिमका चिन्हहरू हुन् । मन्दिरको ढोकाको माथिल्लो भागमा, ढोकाको दायाँ बायाँ, स्तम्भहरू र भित्तामा विभिन्न किसिमका चिन्हहरू देख्न सकिन्छ । यी चिन्हहरूले मध्यकालीन कर्णाली क्षेत्रका वासिन्दाहरूको कलाप्रतिको भुकावलाई समेत संकेत गरेको पाइँन्छ । यहाँ भएका चिन्हहरूमा फूलका चिन्हहरू, तीरको आकृति, सैनिकका आकृतिहरू, विभिन्न पशु आकृतिहरू महत्वपूर्ण मान्न सकिन्छ । यी चित्रहरू बडो व्यवस्थित तरिकाबाट कुँदिएका छन् र एउटै लाईनमा पनि चित्रहरू कुँदिएको पाइँन्छ । यी चित्रहरू पछि कुँदिएको नभई मन्दिरको निर्माण काल मै कुँदिएको हुन भनेर स्पष्ट रूपमा भन्न सकिन्छ ।

मन्दिर भित्र भएका शिवलिङ्गहरू

यो मन्दिरमा भएका शिवलिङ्गहरूबाट यो शिव पाञ्चायनको मन्दिर हो भनेर भन्न सकिन्छ । यहाँ मूल मन्दिरको गर्भगृहका साथै अन्य ४ वटा मन्दिरहरूको गर्भगृहमा पनि शिवलिङ्गहरू स्थापना गरिएका छन् । मूल मन्दिरको गर्भगृहमा निसकल अर्थात साधा शिवलिङ्ग छ । साधा जलहरी माथि भएको शिवलिङ्ग सेतो ढुङ्गाबाट बनेको छ । शिवलिङ्गमा

चढाईएको पानी बाहिर निकासको लागि ठाउँ भएतापनि हाल भित्री बाटो बन्द भएकोले पानी निकास हुदैन । मूल मन्दिरमा जस्तै मन्दिरको पूर्वतिर भएको मन्दिरको गर्भगृहमा पनि जलहरी सहितको साधा शिवलिङ्ग छ । शिवलिङ्गको जलहरीसंग जोडिएको भाग वर्गाकार छ । त्यसै गरी मूल मन्दिरको पश्चिमतिर भएको सानो मन्दिरको गर्भगृहमा पनि जलहरी सहितको साधा शिवलिङ्ग छ । यो शिवलिङ्ग अन्य मन्दिरमा भएका शिवलिङ्गहरू भन्दा आकारमा सानो देखिन्छ । त्यसै गरी मूल मन्दिरको दक्षिणतिर भएको मन्दिरको गर्भगृहमा पनि जलहरी सहितको साधा शिवलिङ्ग छ । यो मन्दिरमा भएको शिवलिङ्गको आकार अन्य तीन वटा मन्दिरमा भएका शिवलिङ्गहरू भन्दा अलि ठूलो छ । मन्दिरको उत्तरतिर भएको सानो मन्दिरको गर्भगृहमा पनि जलहरी सहितको साधा शिवलिङ्ग छ । यो शिवलिङ्गको जलहरीसंग जोडिएको भाग वर्गाकार छ । यी मन्दिरहरूमा भएका शिवलिङ्गहरूको समय पनि १५/१६ औं शताब्दी मान्न सकिन्छ ।

मन्दिरको प्राङ्गणमा भएका कालीको मन्दिर

पञ्च देवल मन्दिरको दक्षिणतिरको खुल्ला प्राङ्गणमा सानो छाने शैलीको मन्दिर छ । मन्दिरको मूल ढोका उत्तरतिर छ । ढुङ्गाको प्रयोग गरी बनाईएको यो मन्दिरको छानो टिनले ढाईएको छ । मन्दिरको मूल गर्भगृहमा ढुङ्गामा कुँदिएको कालीको मूर्ति छ । कलाकारिताको हिसावले यो मूर्ति त्यति महत्वपूर्ण देखिदैन । यस मन्दिरको नित्य पूजा हुदैन तर दशैको बेलामा बली दिने चलन भने रहेको छ । सम्भवतः कालीको ढुङ्गामा कुँदिएको मूर्ति पनि त्यति पुरानो होइन । सम्भवतः केही वर्ष पूर्वसम्म कालीको सानो थान थियो । पछि स्थानीय वासिन्दाहरूले सुविधाको लागि सानो मन्दिर बनाई राखेका हुन् । तसर्थ यो मन्दिर पनि त्यति पुरानो मन्दिर होइन । कलाकारिताको हिसावले पनि यो मन्दिर त्यति महत्वपूर्ण मानिदैन ।

मन्दिर प्राङ्गणमा भएका घण्टाहरू

पञ्चदेवल मन्दिरको चारैतिर विभिन्न ठाउँहरूमा घण्टाहरू झण्ड्याईएको पाइन्छ । घण्टाहरू प्रायः आकारमा सानो देखिन्छन् । पश्चिम नेपालका अन्य मन्दिरहरूमा जस्तै यहाँ पनि घण्टाहरू देखिदैनन् । घण्टाहरू प्रायः साधा खाले छन् । यी घण्टाहरूमा अभिलेखहरू लेखिएको पाइँदैन । केहीमा अभिलेख

भएतापनि स्पष्ट हुदैन । साथै कलाकारिताको हिसावले पनि त्यति महत्वपूर्ण घण्टाहरू देखिदैनन् ।

पञ्चदेवलसंग सम्बन्धित पूजा परम्परा

कालीकोट स्थित पञ्चदेवल यस जिल्ला कै एउटा महत्वपूर्ण मन्दिर हो । हाल यस मन्दिरसंग सम्बन्धित धेरै जसो पूजा परम्पराहरू हराई रहेका छन् । अहिले मन्दिरमा नित्य पूजा पनि हुदैन, मात्र केही महत्वपूर्ण चाड पर्वहरूको बेला यस मन्दिरमा पूजा हुने गर्दछ । पहिले पहिले मन्दिरमा नित्य पूजा हुने गर्दथ्यो र मन्दिरको गुठी जग्गा पनि थियो भन्ने स्थानीय वासिन्दाहरूबाट थाहा पाइँन्छ । साथै देवल क्षेत्रमा चाडपर्वहरू बाहेक अरु दिन सरसफाई गर्ने चलन पनि छैन । स्थानीय वासिन्दाहरूको भनाई अनुसार पहिले पहिले यस देवलमा बली दिने चलन पनि थियो तर योगी नरहरि नाथले यस क्षेत्रमा भ्रमण गरेपछि मात्र बली दिने प्रथाको अन्त्य भएको हो । यो देवल प्राङ्गणमा बडा दशै, चैत्र दशैमा र शिवरात्रीको बेला विशेष पूजा हुनुका साथै ठूलो मेला पनि लाग्ने गर्दछ । यस मन्दिर क्षेत्रमा बडा दशै बडो धूमधामका साथ मनाउने चलन रहेको छ । दशैमा ९ दिन नै पूजा आजा हुने गर्दछ । राँगा र बोकाको बली दिने चलन छ । राँगा र बोकाहरू विष्ट जातका उपासुहरूले काट्ने गर्दछन् । बली दिने राँगा र बोका गरिवहरूबाट लिने र त्यसको सट्टा अन्न दिने चलन पनि रहेको छ । यसका साथै पञ्चबली दिने चलन पनि छ । वास्तवमा भन्नु पर्दा यस मन्दिर प्राङ्गणमा सम्पन्न गरिने सबभन्दा महत्वपूर्ण चाड दशै हो । बडा दशै पछि अर्को महत्वपूर्ण पर्वको रूपमा चैत्र दशलाई लिने चलन छ । यो बेला बोकामात्र बली दिने चलन रहेको छ । २ वटा महत्वपूर्ण दशैको साथै शिवरात्री जस्ता पर्वहरू हालका दिनहरूमा पनि धूमधामसंग मनाउने चलन शुरु भएको छ । पहिले पहिले शिवरात्री मनाउने चलन थिएन । पञ्चदेवल विशेष गरी शिव पाञ्चायन मन्दिर भएकोले शिवरात्री धूमधामसंग मनाउने मान्यता अनुरूप मेलाहरू आयोजना गरी मनाउने चलन केही वर्षयता शुरु भएको कुरा स्थानीय वासिन्दाहरू बताउँछन् ।

मन्दिर क्षेत्रको सांस्कृतिक, पुरातात्विक, ऐतिहासिक र धार्मिक महत्व

वर्तमान समयमा मन्दिरसंग सम्बन्धित धेरै परम्पराहरू, विश्वास र आस्थाहरू हराउँदै गएको भएतापनि

यो मन्दिर क्षेत्रको सांस्कृतिक हिसावले विशेष महत्व रहेको पाइन्छ। अझै पनि पाण्डवहरूले बनाएको भन्ने मान्यता हुनु कहीले कही भएतापनि विभिन्न किसिमका पूजाहरू सञ्चालन हुनु जस्मा कुराहरूले अतीतमा यसको विशेष सांस्कृतिक महत्व रहेको मान्न सकिन्छ। पुरातान्त्रिक हिसावले पनि यो देवलको विशेष महत्व रहेको मान्न सकिन्छ। वर्तमान समयमा यस मन्दिरसंग सम्बन्धित धेरै जसो परम्पराहरू लोप भई सकेकोले यस मन्दिर क्षेत्रमा पुरातत्वविदहरूको जिम्मेवारी बढेको देखिन्छ। किनभने पुरातत्वले विविध माध्यमबाट तथ्य संकलन गरेर यस मन्दिरको ऐतिहासिक र सांस्कृतिक पक्षलाई उजागर गरी दिन सक्छ। सांस्कृतिक र पुरातान्त्रिक महत्व जस्तै ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट मन्दिरको विशेष महत्व छ। यो मन्दिरले एकातिर कालीकोट क्षेत्रमा मध्यकालमा विकास भएको कला तथा वास्तुकलाको ऐतिहासिक पक्षलाई जानकारी दिन सहयोग पुर्याएको छ भने अर्कोतिर कालीकोटको क्रमवद्ध इतिहास अध्ययन गर्न समेत जानकारी पुर्याएको छ। साथै मन्दिर मन्दिरको स्वरूपले कालीकोटको आर्थिक पक्षलाई समेत फुल्काउन सहयोग पुर्याएको छ। धार्मिक हिसावले पनि यो मन्दिरको विशेष महत्व रहेको छ। विशेष गरी स्थानीय वासिन्दाहरूको लागि यो एउटा महत्वपूर्ण धार्मिक स्थल हो। स्थानीय बुढापाकाहरूले यो मन्दिरको निर्माण पौराणिक कालमा भएको र वनवासमा वस्दा पाण्डवहरूले यो मन्दिर बनाउन लगाएको विश्वास गर्दछन्। साथै मन्दिर क्षेत्रमा राम्रोसग पूजा पाठ सञ्चालन गरिएन भने अनिकाल पर्ने, पहिरो जाने, बाढी आउने जस्ता प्राकृतिक प्रकोपहरू हुन सक्छन् भन्ने मान्यता स्थानीय वासिन्दाहरूमा रहेको पाइन्छ। मन्दिर क्षेत्रमा आएर पूजा पाठ सञ्चालन गरियो भने पुण्य हुन्छ भन्ने मान्यता पनि स्थानीय वासिन्दाहरूको रहेको छ। मन्दिरका प्राचीन परम्पराहरू हराए पनि यसको धार्मिक महत्वमा कुनै कमी आएको छैन। तसर्थ धार्मिक हिसावबाट पनि मन्दिरको विशेष महत्व छ।

मन्दिरको वर्तमान अवस्था

मन्दिरको वर्तमान अवस्था त्यति राम्रो रहेको पाइदैन। मन्दिर प्राङ्गण नै अस्तव्यस्त रहेको छ। मन्दिर प्राङ्गण यत्रतत्र मन्दिरका आमलक भागहरू छरिएका छन्। मन्दिरहरू पनि धेरै ठाउँमा जीर्ण देखिन्छन्। विशेष गरी मूल मन्दिरको गारो धेरै ठाउँमा बाझिएको छ। केही ठाउँबाट त ढुङ्गाहरू फरी सकेका छन्। मूल मन्दिर कै गर्भगृहमा भएको

शिवलिङ्गको जलहरी समेत जीर्ण छ। जलहरी बाझिएको छ। यसै मन्दिरको शिखर आकृतिमा भएको गजुर पनि जीर्ण अवस्थामा छ। मूल मन्दिरको पूर्वतिर भएको मन्दिरको गारो पनि बाझिएको छ जसले गर्दा मन्दिरको स्वरूप नै अर्को देखिन्छ। यसको गर्भगृहमा भएको शिवलिङ्ग र जलहरी पनि जीर्ण अवस्थामा छन्। जलहरी बाझिएकोले शिवलिङ्ग पनि बाझो नै देखिन्छ। मन्दिरको शिखर भाग पनि जीर्ण भएको छ। मन्दिरको गारोबाट दक्षिणतिर भएको मन्दिर पनि बाझिएको छ। यसको पनि शिखर आकृति जीर्ण रहेको छ। यसको गर्भगृहमा भएको शिवलिङ्ग र जलहरी जीर्ण अवस्थामा छन्। त्यसै गरी मूल मन्दिर कै उत्तर र दक्षिणतिर भएका मन्दिरहरूको पनि गारो बाझिएको छ। गारोमा भएका ढुङ्गाहरू खस्किएका छन्। शिखर भाग जीर्ण अवस्थामा छ। दुवै मन्दिरको गर्भगृहमा भएका शिवलिङ्गहरू जीर्ण छन् र जलहरी पनि बाझिएको छ। शिवलिङ्गहरू सही ठाउँमा छैनन्। यसका साथै मूल मन्दिरको माथिल्लो भागमा पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिणमा बाहिरी गारोमा सटाएर बनाईएका मन्दिर स्वरूपहरूको केहीको आमलक भाग भएतापनि सबैको शिखर भाग जीर्ण भई सकेको छ। सम्पूर्ण मन्दिरको स्वरूप नै बाझिएको छ। यसरी वर्तमान समयमा मन्दिरको भौतिक स्वरूप त्यति राम्रो रहेका पाइदैन। यसका साथै मन्दिरमा नित्य पूजा पनि हुदैन। पूजा पाठ सञ्चालन गर्नको लागि आवश्यक गुठी जग्गाहरू छैनन्। जसले गर्दा मन्दिरसंग सम्बन्धित सबै परम्पराहरू लोप भई सकेका छन्। मानिसहरूको अज्ञानताले गर्दा मन्दिर प्राङ्गणमा फोहोर व्यवस्थापनको अभाव देखिन्छ। साथै मन्दिर प्राङ्गणबाट पानी निकासको पनि राम्रो व्यवस्थापन हुन सकेको पाइदैन। वरीपरी खेतहरू भएकोले खेतको पानी बाट यो मन्दिर बारम्बार प्रभावित रहेको छ। साथै वर्षमा विशेष गरी बडा दशैं, चैत्र दशैंमा मात्र मन्दिर प्राङ्गण सरसफाई हुने हुनाले मन्दिरलाई कुरूप बनाएको छ। साथै मन्दिर व्यवस्थापन समितिको पनि अभाव पाइन्छ।

कालिकोट मान्मा स्थित पञ्चदेवल

लुम्बिनी अशोकस्तम्भाभिलेखको अर्थ व्याख्या एक समीक्षा

श्यामसुन्दर राजवंशी

उन्नाइसौ शताब्दीको अन्तमा पुरातात्विक खोज अनुसन्धानको क्षेत्रमा एउटा गौरवपूर्ण महान उपलब्धी भएको भनेकै लुम्बिनी स्तम्भ अभिलेख प्राप्त हुनु हो। यस स्तम्भमा जमिनबाट ९ फिट ८ इन्च माथि जम्मा ५ हरफको मौर्य अभिलेख अंकित छ। हेर्दा यी ५ हरफका अभिलेख मात्र भने भै हुन्छ तर पुरातत्त्वको विषयमा अध्ययन गर्ने इतिहासकार पुरातत्त्वविद् एवं जिज्ञासा राख्ने विद्यार्थीका लागि यो सिङ्गै अध्याय नै हो भन्दा फरक नपर्ला। यस अध्यायमा प्रवेश गर्दा महान विद्वान विदुषीहरूको दिमाग घोल्लिन थालेको देख्दै आएका छौं। हालसम्म अनेकौं विद्वानहरूले यी ५ हरफको अभिलेख पढेर उहापोह गर्दै आएका छन् तापनि केही वाक्यांशको चित्त बुझ्दो अर्थ निकाल्न सकिरहेको देखिदैन। किनकी ती उहापोहहरू हेर्दा अभिलेखको यथार्थ अर्थ तिर भन्दा विषयान्तर तिर नै वढी केन्द्रित भएर गइरहेको देखिन्छ।

लुम्बिनी स्तम्भलेखमा अंकित ५ हरफको अभिलेख सर्वप्रथम राम्ररी पढ्ने प्रयास जर्मन पुरातत्त्वविद् डा. ए. फुहरर र लिपि ज्ञाता जर्ज वूहलर ले गरे। उहाँहरूले पढेको अभिलेखको पाठ यस प्रकार छ -

देवान पियेन पियदसिन लाजिन वीसति वसा भिसितेन
अतन आगाच महीयिते हिद वुधे जाते सक्कमुनी ति
सिला विगडभी चा कालापित सिलाथभे च उसपापिते
हिद भगवं जाते ति लुमिनि गामे उवलिके कटे
अठभागिये च

यो त मौर्यकालिक ब्राह्मी लिपिको लिप्यन्तर पाठ मात्र हो। यसको अनुवाद (भावार्थ) अथवा अर्थ व्याख्या आदि गर्दा विद्वानहरूले आ-आफ्नो ढंगले तर्क लगाइ अर्थ बताउँदै आएको पाइन्छ। ती मध्ये उल्लेख्य व्यक्ति तथा व्यक्तित्वहरूले गरेका अनुवादको एक समीक्षात्मक टिका टिप्पणी यहाँ प्रस्तुत गर्न सान्दर्भिक ठानेको छु।

डा.ए. फुहररको भनाइ माथि समीक्षा

लुम्बिनी स्तम्भलेखमा भएको पाठ पढेर सर्वप्रथम प्रकाशनमा ल्याउने कार्य स्वयं यिनले गरेका थिए। तर लुम्बिनी स्तम्भ सर्वप्रथम पत्ता लगाउने को भन्ने सम्बन्धमा यिनले कहिं पनि आफू हुँ भनेर दावा गरेको पाइँदैन। यसको मतलब सन् १८९३ मा मेजर जसकर्णसिंहले शिलास्तम्भ पत्ता लगाइ भाडी पन्छाएर हात्तीद्वारा शिलास्तम्भ उखेल्न लगाउने कार्य समेत यस अघि भैसकेको सुनिएकोले गर्दा पनि होला कि भन्न सकिन्छ।

जेहोस् त्यतिवेला तराइको गभर्नर जनरल खड्ग शम्शेर थिए। संयोगवस डिसेम्बर १, १८९६ का दिन खड्ग शम्शेर संग डा. फुहररको भेट भयो। त्यही वेला यो शिलास्तम्भको दर्शन गर्ने मौका फुहररले पाए। त्यहीवेला त्यस स्तम्भमा ५ हरफको मौर्यकालीन ब्राह्मीलिपि सुरक्षित अवस्थामा रहेको देख्दा साँच्चै खुसी पनि भए। सो ५ हरफको अभिलेखको पाठ पढेर इलाहाबादबाट प्रकाशित हुने पायनियर पत्रिकामा सर्वप्रथम

प्रकाशित गर्ने मौका समेत पाए । त्यही मौकामा यिनले शिलास्तम्भ मौर्य सम्राट अशोकको स्तम्भ नै हो भनी ठोकुवा पनि गरे ।

यिनले लुम्बिनी स्तम्भलाई अशोक स्तम्भ हो भनी ठोकुवा गरेको त ठीक हो । तर उहाँले ती ५ हरफको अभिलेखको पाठको अनुवाद गर्दा त्यसको यथार्थता भित्र पूर्णत प्रवेश गर्न सकेनन् नै भन्न सकिन्छ । किनकि उहाँको अनुवाद यसप्रकार छ -

देवताहरूका प्रिय (सम्राट अशोक) राज्याभिषेक भएको वीसौ वर्षमा आफै आएर यहाँ बुद्ध शाक्यमुनिको जन्म भएको भनी पूजा गरे र घोडाको एउटा मूर्ति बनाइ यो शिलास्तम्भ माथि प्रतिष्ठा गरे । यहाँ भगवानको जन्म भएकोले लुम्बिनी गाउँलाई सबै कर बाट मुक्त गराइयो र (राज दुकुटीबाट) अर्थको प्रापक बनाइयो ।

Fuhrer - 1897

उनको अनुवाद गराइ माथि ध्यानाकर्षण भइ दियौ भने निम्न वाक्यांशको अर्थ ठीक संग भएको जस्तो देखिदैन ।

१. सिला विगड भीचा कालापित को अर्थ
२. उवलिके कटे को अर्थ
३. अठ भागिये च को अर्थ

१. सिला विगड भीचा कालापित

यस वाक्यांशको अर्थ गर्दा घोडाको एउटा मूर्ति बनाइ शिलास्तम्भ माथि प्रतिष्ठा गरे भनिएको छ । यही अर्थलाई एक छिन ठिक मानी दियौ भने सारनाथका चारवटा अशोक स्तम्भ माथि सिंहको मूर्ति थापना भइ रहेका छन् । ती चारैवटा अभिलेखहरूमा पनि यसै प्रकारले सिंह मूर्ति प्रतिष्ठा गरिएका व्यहोराहरू उल्लेख हुनु पर्दथ्यो तर त्यसप्रकारको वाक्यांश कतै पाइदैन । त्यसैगरी लौरिया नन्दन गढको अशोक स्तम्भमा पनि बसाहाको मूर्ति स्थापित छन् तर त्यस स्तम्भ लेखमा पनि बसाहा मूर्ति प्रतिष्ठा गरेको भन्ने जस्ता वाक्यांश छैन । त्यसै गरी लौरिया अरराजको अशोक स्तम्भमा हात्तीको मूर्ति स्थापित

छन् तर त्यस स्तम्भलेखमा पनि हात्तीको मूर्ति प्रतिष्ठा गरिएका भन्ने जस्ता वाक्यांश छैन ।

अतः लुम्बिनी स्थित अशोक स्तम्भमा मात्र घोडाको मूर्ति प्रतिष्ठा गरेको कुरा किन आयो ? सवाल स्वतः उठ्छ ।

यसको मतलब यो होइन कि लुम्बिनी स्तम्भमाथि घोडाको मूर्ति थिएन वा थियो को विवाद विल्कूल होइन । हुन साडको यात्रा विवरणमा अशोक स्तम्भ माथि घोडाको मूर्ति थिए त्यतिमात्र होइन त्यस घोडाको टुक्राटाक्री भग्न टुक्रा अद्यापि त्यहाँ राखिएका छन् । तर सिलाविगड भीचा कालापित को अर्थ फुहररले गरेको अनुवादमा भनिए जस्तो भने हुँदै होइन । किनकि सिंह हात्ती आदिको मूर्ति राखिएको स्तम्भमा ती कुराको चर्चा गर्नु नपर्ने । लुम्बिनीको स्तम्भ अभिलेखमा मात्र त्यसप्रकारको उल्लेख छ भनेर मान्यता राख्नुको औचित्य यथार्थ भन्दा परको कुरा हो भन्न सकिन्छ ।

२. उवलिके कटे

यस वाक्यांशको अर्थ गर्दा फुहररले सवैकरबाट मुक्त गराइयो भनेर दिइयो । यो अर्थलाई पनि एक छिन सही भनी मानी लियौ भने सम्राट अशोकका थुप्रै अन्य अभिलेखलाई पनि ध्यान दिनु पर्ने अवश्य हुन आउँछ । अन्य अभिलेखहरूमा कुनैमा पनि कर सम्बन्धी आर्थिक मामला कुरा लेखिएका पाइदैन । लुम्बिनी अभिलेखमा मात्र उल्लेख हुनु पर्ने किन ?

यसरी उवलिके कटेले बलिमुक्त क्षेत्र बलि नचढाउने भनेर अर्थ गर्नका लागि उवलिके भन्ने एउटा शब्दका अक्षरहरू विग्रह गरेर अर्थ गर्नु सान्दर्भिक देखिदैन । उवलिकेको उ लाई अलग राखी बलिके बाट छुट्याएर अर्थ गर्ने भए उसपापिते भन्ने शब्दबाट पनि उस छुट्याएर पापिते को मात्र अर्थ किन लगाइरहन अथवा अर्थ किन नगर्ने हो ? सवाल स्वत उठ्छ ।

उवलिके शब्दको उ अलग बलिके अलग गर्न मिल्छ र अर्थ गर्नु पर्दा अक्षर छुट्याएर भएपनि गर्नेमा हामी सहमती दिने हो भने उब्जाउ, उत्थान, उत्पति, उपहार उपदान, उदय, उत्साह उपाय उदास, उन्नति आदि जस्ता अनगिन्ती शब्द छन् । तिनीहरूबाट पनि उ र अ नकारात्मक अर्थ हुन्छ भनी अर्थ गरिदिदा के गति होला ? यो पनि सोच्नु पर्ला नि कसो ?

अतः अभिलेखमा उबलिके भनेर एउटै शब्दको रूपमा प्रयोग भएका शब्दबाट दसरा मसरा गर्दै अर्थ गर्ने हो भने जसतो इच्छा लाग्यो त्यसै अर्थ गर्नु भने जस्तै भै हाल्यो । त्यसकारण उबलिके कटे को अर्थ गरिदा बलि मुक्त क्षेत्र भनेर अर्थ्याउनु सान्दर्भिकता भन्दा परको कुरा थियो भनेर बुझ्न सकिन्छ ।

३. अठ भागिये च

यम वाक्यांशको अर्थ गर्दा डा. फुहररले (राज वृकटीवाट) अर्थको प्रापक बनाइयो भनेर अर्थ गरेको देखियो । जुन अर्थ न बर्य गोविन्द गाइ भन्ने उखान सुनेका पनि छौ । गोविन्दसंग गाइ गाइसंग गोविन्दको बीच कुनै सम्बन्ध नै छैन तर केवल ग ग मिलेको आधारमा सन्दर्भ जोड्न थाल्यो भने न्यम क्रिमिकको उखान चरितार्थ हुन्छ त्यसै गरी अभिलेखमा अठ को उल्लेख आएको देहनामाथ अर्थको प्रापक बनाइयो भनेर अर्थ्याउनु कति सायंकता होलाः स्वयंमा कुनै तूक नभएको कुरा जसतो देखिएन र ?

त्यसकारण अठ भागिये च को अर्थ गरिदा अर्थको प्रापक बनाइयो भनेर अर्थ गरेको सान्दर्भिकता भन्दा परको कुरा हो भनेर बुझ्न सकिन्छ ।

जर्जबूहलरको भनाइ माथि समीक्षा

लुम्बिनी स्तम्भलेखको अर्थ गर्दा जर्जबूहलरले आफ्नो पुस्तकमा यसरी गरेको पाइन्छ ।

राजा अशोक देवताहरूका प्रीय (आफ्नो) राज्याभिषेक भएको वीसौं वर्षमा आफै आइ यहाँ बुद्ध शाक्यमुनिको जन्म भएको भनी पूजा गरे र ठूलो सूर्य विम्ब सहितको शिला फलक बनाए र शीला स्तम्भ (पनि) खडा गरे । यहाँ भगवानको जन्म भएको हुँदा लुम्बिनी गाउँलाई सवैकरवाट मुक्त अर्थको प्रापक पनि बनाइयो ।

G. Buhler 1899

जर्जबूहलरको उक्त भनाइ र डा. ए. फुहररको भनाइ बीच तुलना गरी हेर्दा भने सिलाविगड भीचा कालापितको अर्थ गराइमा मात्र केही फरक मान्यता देखिन्छ भने अरु प्रकारान्तरले सबै उस्तै मान्यता देखिन्छ । सिला विगड भीचाको

अर्थ चाहे घोडा भनेर गरून चाहे सूर्य विम्ब भनेर गरून आखिर सारनाथका अशोकस्तम्भ माथि सिंह मूर्ति स्थापित भएको सबुद छँदा त त्यसमा सिंह थापना गरेका उल्लेख छैनन् ।

नेपालमा मात्र होइन भारतमा पनि प्राचीन अभिलेखहरू थुप्रै पाइएका छन् ती मध्ये कुनै स्तम्भ अभिलेख होलान् भने कुनै शिलाफलक होलान् । ती अभिलेखमा चक्र, शंख, धर्मचक्र, कमल, माछा, सिंह वसाहा, गरूड आदि इत्यादिको चित्रका मूर्ति राखिएका हुन्छन् तर अभिलेखका पेट बोलीमा ती चित्रको उल्लेख गरिएका हुँदैनन् । यदि जर्जबूहलरको भनाइ माथि सहमत भइ दिने हो भने जुन जुन अभिलेखमा जेजे चित्र लेखिएको देखियो अर्थ गर्दा अनुवाद गर्दा तानतुन पारेर भएपनि नबुझेका अर्थमा चित्रको वयान गरिदिँदा हुने भए । त्यसप्रकारको अनुवादको स्वरूप कसतो बन्ला विचार गरी हेरौ । खास साँच्चै भन्नुपर्दा बूहलरको अनुवादमा पनि सिलाविगड भीचा कालापित, उबलिके कटे र अठ भागिये च यी तीन वटा वाक्यांशको अर्थ गराइमा सान्दर्भिकता भन्दा निकै पर गएको छ भन्न सकिन्छ ।

भि.ए. स्मीथको भनाइ माथि समीक्षा

लुम्बिनी स्तम्भ लेखको अर्थ गर्दा आफ्नो पुस्तकमा यसरी अर्थ गरेको पाइन्छ ।

धर्माधिराज (राजा) अशोकद्वारा मौसुफको (शुभराज्याभिषेक) गरिएको । वीसौं वर्षमा (मौसुफ स्वयं) सवारी भइ यहाँ शाक्यहरूको मुनी बुद्धको जन्म भएको भनी वक्सी पूजा अर्चना गरी वक्स्यो । शीलाको एउटा घोडा बनाइ वक्सीयो र शिलाकै स्तम्भ (पनि) ठडयाइ वक्स्यो ।

यहाँ भगवानको जन्म भएको हुँदा लुम्बिनी गाउँलाई सबै धार्मिक करवाट मुक्त गराइ वक्स्यो र भूमि करमा पनि एक अठाँश तिरे पुग्ने गराइ वक्स्यो ।

V.A. Smith 1899

भि.ए.स्मीथको भनाइ संग बूहलर तथा फुहररको भनाइ तुलना गरी हेरियो भने प्रकारान्तरले उही नै देखिन्छ । त्यसकारण सिला विगड भीचा कालापितको अर्थ गर्दा घोडा बनाइ वक्सियो भनियो । उबलिकेकटेको अर्थ गर्दा सबै धार्मिक करवाट मुक्त गराइ वक्सियो र अठभागिये च को अर्थ गर्दा

पनि भूमिकरमा एक अठाँश तिरे पुग्ने याने आठ भागको एक भाग तिर्ने गराइयो भनी केवल भाषामा केही फरक देखाउन मात्र खोजेको देखिन्छ । वास्तवमा फुहरर जर्ज वूलरको भनाइ असान्दर्भिक देखिए पछि यिनको भनाइमा पनि तीन वटै वाक्यांशको चित्त बुझ्दो अर्थ आएको देखिदैन ।

जनार्दन भट्टको भनाइ माथि समीक्षा

लुम्बिनी स्तम्भ लेखको अर्थ गर्दा यिनले आफ्नो लेखमा यसरी अर्थ गर्नु भएको पाइन्छ ।

देवताहरूका प्रीय (राजा अशोक) ले आफ्नो राज्याभिषेकको वीसौं वर्ष पछि आफै आइ (यस स्थानमा) पूजा गरे । यहाँ शाक्यमुनि बुद्धको जन्म भएको थियो । त्यसर्थ यहाँ एउटा ढुंगाको स्मारक उठाइ शिला स्तम्भ खडा गरे । यहाँ भगवानको जन्म भएको थियो त्यसर्थ लुम्बिनी गाउमा (सदाको लागि) कर माफि गरि दिए (उब्जिनको) आठौं भाग पनि (जुन राजाको हक लाग्दथ्यो राजश्व) उसै गाउँ (लुम्बिनी) लाइ नै दिइने व्यवस्था गरियो ।

जनार्दन भट्ट १९२३

जनार्दन भट्टले गरेको अनुवादलाई नियालेर हेर्दा अरूको भन्दा केही पृथक जसतो देखिन्छ । उनको भनाइ अनुसार "सिलाविगड भीचा कालापित" को अर्थ गर्दा एउटा ढुंगाको स्मारक उठाइयो भन्न खोजेको देखिन्छ भने उबलिके कटेको अर्थ सदाको लागि कर माफि गरिदिए भनेर अठ भागिये च को अर्थ उब्जिनको आठ भाग पनि लुम्बिनी गाउलाई नै दिइने व्यवस्था गरियो भनेको हो भनेर अर्को गलत व्याख्या गरेको देखिन्छ ।

उनको भनाइ अनुसार सिलाविड भीचाको अर्थ एउटा ढुंगाको स्मारक र कालापितको अर्थ उठाइयो भनेको हो । उनको यो अर्थ गराइ विल्कूल कपोलकल्पित पाराको देखिन्छ । अर्थलाई अनेक तोड मरोड गरी अर्थको अनर्थ हुने गरी उठाएको कर लुम्बिनीलाई नै भनेर दिने निर्णय गरेको जसतो अर्थ्याएको पाइन्छ । खासगरी तीन वटै वाक्यांशको चित्त बुझ्दो गराइ देखिदैन ।

हुल्सको भनाइ माथि समीक्षा

लुम्बिनी स्तम्भलेखको अर्थ गर्दा यिनले आफ्नो पुस्तकमा यस प्रकारले अर्थ गरेको पाइन्छ ।

देवताहरूका प्रीय राजा अशोकको राज्याभिषेक भएको जब वीस वर्ष पुगेको थियो (उनी) आफै आएर (यस स्थानमा) पूजा गरे किनभने यहाँ शाक्य मुनि बुद्धको जन्म भएको थियो । उनले (भगवानको यहाँ जन्म भएको भनी देखाउन) घोडाको एउटा मूर्ति बनाए र एउटा शिला स्तम्भ (पनि) खडा गरे ।

उनले लुम्बिनी गाउलाई सबै करबाट मुक्त गराएर (उत्पादनको पनि) एक अठाँश तिरे पुग्ने गराए ।

Hultzsch 1925

हुल्सले गरेको लुम्बिनी स्तम्भलेखको अनुवाद र भी.ए. स्मीथले गरेको अनुवादलाई एकै ठाउँमा राखी तुलना गर्ने हो भने प्रकारान्तरले दुवैको भनाइ उही जस्तो देखिन्छ । साँच्चै एउटा अचम्मको संयोग मान्नु पर्छ भगवान बुद्ध को जन्म भएको ठाउँमा घोडाको मूर्ति थापना गर्नुको रहस्य के थियो उनीहरूको अर्थ गराइमा यहाँ भगवानको जन्म भएकोले शिलाको घोडाको मूर्ति थापना गरियो भनेर अर्थ्याएको बुझिन्छ । केही गरी भारतका अन्य अशोक शिलास्तम्भमा पनि घोडा कै मूर्ति रहेको स्तम्भ देखियो भने त्यहाँ पनि बुद्धको जन्म भएकोले भनेर अर्थ्याउनु पर्ने अवस्था नआउला नै भन्न सकिन्न । सारनाथमा रहेका अशोक स्तम्भहरूमा सिंहको मूर्ति थापना गरिएको हुनु तर अभिलेखको पेट बोलीमा सिंह स्थापना गरेको कुरा नपाइनु यी दुइटै तर्फ उनीहरूले विचार पुऱ्याउनु पर्दथ्यो । तर गरिएन ।

जेहोस् यिनले गरेको अनुवादमा सिलाविगड भीचा कालापित को अर्थ, उबलिके कटेको अर्थ र अठ भागिये च को अर्थ चित्त बुझ्दो तरिकाले गरिएको देखिदैन ।

राधा कुमुद मुखर्जीको भनाइ माथि समीक्षा

लुम्बिनी स्तम्भ लेखको अर्थ गर्दा यिनले आफ्नो पुस्तकमा यसप्रकारले अर्थ गरेको पाइन्छ ।

धर्माधिराज (राजा) अशोकद्वारा राज्याभिषेकको वीसौं वर्ष यहाँ शाक्य मुनि जन्मेको भनी मौसुफ स्वयं सवारी भै पूजा

गरिवक्स्यो । भगवानको जन्म भएको (ठाउँ) भनी चिनाउन एउटा ढुंगाको मूर्ति बनाइ वक्स्यो र शिलास्तम्भ पनि खडा गराइ वक्स्यो ।

लुम्बिनी गाउँलाई धार्मिक करहरूबाट मुक्त गरी वक्स्यो र वालीको पनि एक अठाश भाग तिरे पुग्ने गराइ वक्स्यो ।

राधाकुमुद मुखर्जी १९२७

राधा कुमुद मुखर्जीले गर्नु भएको लुम्बिनी स्तम्भलेखको अनुवाद नियालेर हेर्दा अरूको भन्दा केही भिन्न ढंगले गरेका जूना देखिन्छ तर सिलाविगड भीचा कालापितको अर्थ गर्दा भगवान जन्म भएको ठाउँ भनी चिनाउन एउटा ढुंगाको मूर्ति बनाइ वक्स्यो भनिएको छ । के त्यसो पनि हुनु संभव छ र जसले मूर्ति बनायो त्यसले त्यो मूर्ति के को कस्तो मूर्ति त्यो थाहा नपाएको होस् । सिलाविगड भीचाले ढुंगाको मूर्ति मात्र भनेर अर्थात् अर्थको तालमेल मिलेको जसतो पटकै देखिदैन ।

त्यसतै गरी उबलिके कटेको अर्थ गराइमा धार्मिक करबाट मुक्त गरेको भन्ने र अठ भागिये च को अर्थ गराइमा वालीको एक अठाश भाग तिरे पुग्छ भनी सम्राटले वडो ठूलो सुधारका कुरा गरेको भनी अर्थ्याइ गरियो । यो शाक्य मुनि बुद्ध को जन्म वा घटनालाई संस्मरण दिने किसिमको अभिलेखको पाठलाई चिनाउने तिर नभएर विषयान्तर तिर आकर्षित रहेको देखियो । उनको भनाइ अनुसार पनि यी तीन वटा वाक्यांशको चित्त बुझ्दो अर्थ आएको जसतो देखिएन ।

डि.सि. सरकारको भनाइ माथि समीक्षा

लुम्बिनी स्तम्भ लेखको अर्थ गर्दा यिनले आफ्नो पुस्तकमा यसरी अर्थ गर्नु भएको पाइन्छ ।

आफ्नो राज्याभिषेकको वीसौ वर्ष पछि देवताहरूका प्रिय राजा अशोकले आफै आइ यहाँ पूजा गरे किनभने यहाँ शाक्यहरूका मुनि बुद्ध (को) जन्म भएको थियो । उनले आफ्नो तीर्थ यात्राको उपलक्ष्यमा यस स्तम्भको चारैतर्फ ढुंगाको पर्खाल लगाए (अलि) यो सिला स्तम्भ पनि ठडयाए भगवानको जन्म यही भएकोले लुम्बिनी गाउँलाई सबै कर माफि गरिदिए र

चलि आएको कर भन्दा उब्जनीको वाली पनि एक अठाश तिरे पुग्ने गराइ दिए ।

डि.सि. सरकार १९५७

डि.सि. सरकारले गरेको लुम्बिनी स्तम्भलेखको अनुवादलाई नियालेर हेरियो भने अलिकति यथार्थको आभास पाइन्छ । किनभने तीर्थयात्राको उपलक्ष्यमा सम्राट अशोक लुम्बिनी आई पुगेको कुरालाई संकेत गर्न खोजेको पाइन्छ । यसले सम्राट अशोक आउनु भन्दा अघिदेखि लुम्बिनी पवित्र तीर्थ स्थलको रूपमा प्रसिद्ध रहेकै थियो भन्ने कुरा कोट्याई अर्थ्याउनु भएको छ । तर अभिलेखको पाठ मध्ये अर्थ्याउन गाह्रो भएको सिलाविगड भीचा कालापित, उबलिके कटे र अठ भागिये च को चित्त बुझ्दो अर्थ भने उनको अनुवादमा पनि पाउन सकिदैन । सिलाविगड भीचा लाई उनले चारै तर्फ ढुंगाको पर्खाल लगाए भन्ने किसिमको अर्थ्याउन खोज्नु भएको छ । भीचा शब्दले पर्खाल हो कि भनेर अलिकति सोचन वाध्य भने गराउछ तर सूक्ष्म अर्थ लगाउन त्यसले खासै प्रभाव पार्दैन । किनकि मुख्य कुरो शिलास्तम्भ खडा गरेपछि चारै तिर पर्खाल पनि बनाएको हुन सक्छ स्तम्भमाथि घोडाको मूर्ति पनि राखेको हुन सक्छ । त्यो नौलो कुरो होइन । सम्राट अशोकलाई बुद्ध जन्म भएको ठाउँ त्यही हो भनेर विश्वास पायो के कुराले खास बुझ्नु पर्ने आवश्यकता यसमा छ । अलिकति संकेतको रूपमा डि.सि सरकारले छुन खोजेको कुरा उनको अर्थ गराइमा पाइन्छ । त्यो हो तीर्थयात्राको रूपमा सम्राट अशोक लुम्बिनी आएका थिए । यो अवश्य चित्त बुझ्दो कुरो जस्तो देखिन्छ ।

आर. के. वसाकको भनाइ माथि समीक्षा

लुम्बिनी स्तम्भ लेखको अर्थ गर्दा यिनले आफ्नो पुस्तकमा यसरी अर्थ गर्नु भएको पाइन्छ ।

देवताहरूका प्रिय राजा अशोकद्वारा राज्याभिषेकको वीसौ वर्षमा आफै (यहाँ) शाक्यहरूका मुनि बुद्ध जन्म (भएको ठाउँ) भनी पूजा गरे र एउटा गधईको शिलामूर्ति कुँदून लगाए र शिलास्तम्भ पनि खडा गराए र लुम्बिनी गाउँलाई सबै करबाट मुक्त गराए र उब्जनीको पनि एक अठाश मात्र तिरे पुग्ने गराए किनभने यहाँ भगवानको जन्म भएको थियो ।

R.K. Basak 1959

आर.के. वसाकले गरेको लुम्बिनी स्तम्भ लेखको अनुवाद अन्य विद्वानहरूको तुलनामा सबभन्दा काम नलाग्ने अर्थ थियो भन्न सकिन्छ। किनभने भगवान शाक्य मुनि बुद्ध जन्म भएको ठाउँमा गधईको शिलामूर्ति राखियो भन्नु एक किसिमको हेयभावको आभाष पाइन्छ। अभिलेखमा अन्य शब्द माथि कुनै चासो नराखी केवल विगड भीचाको अर्थमात्र खोज्न थाल्दा गडको अर्थ गधा र विगडको अर्थ गधई भनेर अर्थ गरियो। वास्तवमा उनको अर्थ गराइ पनि अर्थ नवर्थ गोविन्द गाइ भने जस्तै हो भन्न सकिन्छ। बुद्धको जन्म संग गधा र गधइ को कुनै सम्बन्ध नै छैन।

उनले गरेको अनुवादबाट सिलाविगड भीचा, कालापितको अर्थ एउटा गधईको शिलामूर्ति, कुद्न लगाए भन्ने खोजिएको भयो भने अरू वाक्यांशमा अरूले भने भैं लुम्बिनी गाउँलाई सबै कर वाट माफी गरे भनेर उबलिके कटेको अर्थ गरियो भने भगवानको जन्म भएको ठाउँ भएर उब्जनीको एक अठाँश सम्राट अशोकले राज्यलाई लुम्बिनी गाउले तिर्नु पर्ने भनेर अर्थ्याएको पाइन्छ। त्यतिमात्र होइन सबै कर वाट मुक्त गराए भनेर पनि अर्थ गरेको छ भने उब्जनीको एक अठाँश मात्र तिरे पुग्छ भनेर पनि स्वयं विरोधाभासपूर्ण किसिमले पाठको अर्थ लेखेकोले पनि उनको अनुवाद सबभन्दा चित्त बुझाउन गाह्रो र अपत्यारिलो किसिमको देखिन्छ।

राजवली पाण्डेको भनाइ माथि समीक्षा

लुम्बिनी स्तम्भलेखको अर्थ गर्दा यिनले आफ्नो पुस्तकमा यमरी अर्थ गर्नु भएको पाइन्छ -

वीस वर्ष देखि अभिषिक्त देवताहरूका प्रीय (राजा अशोक) द्वारा आफैँ आइ (यस स्थानको) गौरव वढाइ दिए पुजा गरे) किनभने यहाँ शाक्य मुनि बुद्धले जन्म लिनु भएको थियो। शिलाको खदिलो पर्खाल यहाँ बनाइयो शिलास्तम्भ टड्याइयो किनभने यहाँ भगवान उत्पत्ति भएका थिए। लुम्बिनी गाउँलाई धार्मिक करबाट मुक्त गराइयो र आठभागको (एक भाग) दावी पनि बनाइ दिए।

राजवली पाण्डे १९६५

राजवली पाण्डेले गरेको लुम्बिनी स्तम्भलेखको अनुवाद माथि वडा मनन गरी विचार गरी हेर्नु भने सम्राट अशोक नै शाक्यमुनि बुद्धको समकालीन हुन कि भने जन्तो कनाकना आभाष पाइन्छ। नत्र भने शाक्यमुनि बुद्ध जन्मेको ठाउँ निश्चित गरी सम्राट अशोकले कसरी भन्न सक्थे। ताकि त्यहाँ शिलान्तम्भ स्थापना गर्न सके त्यहाँ शिलाको खदिलो पर्खाल निर्माण गर्न सके। यसरी निश्चित गर्नका लागि कित शाक्यमुनि बुद्ध र सम्राट अशोक समकालीन व्यक्ति भएको हुनु पर्‍यो होइन भने बुद्ध इशापूर्व छैठौँ तिरको र अशोक इशापूर्व तेस्रो तिरको भए पछि तीन सय वर्ष पछि बुद्ध जन्म भएको ठाउँ निश्चित गर्न आधार के थियो त्यो बुझ्न आवश्यक हुन आउँछ। उनले गरेको अनुवाद वा सिलाविगड भीचा कालापितको अर्थ गर्दा शिलाको खदिलो पर्खाल यहाँ बनाइयो भनी अर्थ्याएको पाइन्छ अर्को वाक्यांश उबलिके कटे को अर्थ पनि धार्मिक करबाट मुक्त गराइयो भनी अरूले जसो जसो अर्थ गरे त्यसै त्यसै अर्थ गर्न पुगेको बुझिन्छ त्यस्तै गरी अठ भागियेचको अर्थ गर्दा आठ भागको एक भाग दावी पनि बनाइ दिए भनियो त्यसरी दावी पनि गरियो को मतलब के त्यो भने प्रष्ट बुझाएका देखिदैन। राजवली पाण्डे पनि यी कठीन तीन वाक्यांशको चित्तबुझ्दो अर्थ गर्न सकेको देखिदैन।

एन पी रस्तोगीको भनाइ माथि समीक्षा

लुम्बिनी स्तम्भ लेखको अर्थ गर्दा यिनले आफ्नो पुस्तकमा यसरी अर्थ गर्नु भएको पाइन्छ।

देवताहरूका प्रीय (राजा अशोक) ले राज्याभिषेक भएको वीस वर्ष पछि आफैँ आइ (यस स्थानको) पुजा गरे किनकि यहाँ शाक्य मुनि बुद्धको जन्म भएको थियो। यत्र शिलाको एउटा स्तम्भ खडा गरे र शिला को एउटा मूर्ति पनि ठड्याए। यहाँ भगवान बुद्धको जन्म भएको थियो (त्यसैले) लुम्बिनी गाउँलाई धार्मिक करहरू माफि गरिदिएका थिए (त्यसमा उब्जनीको) एक अठाँश भाग नै (भूमिकरको रूपमा) लिने गरिन्थ्यो।

एन.पी. रस्तोगी १९९०

एन.पी. रस्तोगीले गरेको लुम्बिनी स्तम्भलेखको अनुवादमा नियालेर हेर्दा सिलाविगड भीचा कालापितको अर्थ गर्दा शिलाको एउटा मूर्ति पनि ठड्याए भनेर अर्थ निकालेको देखियो । यो अर्थ्याइ साह्रै अचम्मको देखियो । किनकि सम्राट अशोकले अभिलेख कुँदाउदा र शिलास्तम्भ ठडाउदा सम्मपनि शिलाको मूर्ति कुन थियो भन्न नसकिने अमूक मूर्ति थापना गरियो होला त ? यस्तो कुरा सामान्यत कसैले पनि पत्याउने गर्दैन । अर्को कुरा उवलिके कटे को अर्थ गर्दा भगवान जन्म भएको ठाउँ भएकोले लुम्बिनी गाउँमा धार्मिक कर माफि गरिँदा भनेर अर्थ्याएको देखिन्छ । त्यतिवेला भूमिकर भन्दा धार्मिक करवाट राजश्व बढी आउथ्यो होला त ? यो पनि कुनै तूक भएको तर्क पूर्ण अर्थ गराइ जस्तो लाग्दैन ।

अर्को वाक्यांश अठ भागियेच को अर्थ, गर्दा उब्जनीको एक अठांश भाग नै भूमिकरको रूपमा लिने गर्दथ्यो भन्ने किमिमले आठमुरि अन्न फलेको भए एक मूरि कूत जसतै गरी सम्राट अशोकको राज्यलाई लुम्बिनी गाउँको वासिन्दाले तिर्नु पर्ने प्रचलन थियो भन्ने किसिमलाई जसोतसो अर्थ गर्न खोजिएको बुझिन्छ । यदि रस्तोगीको अर्थ गराइ ठीक छ भन्ने भएमा सम्राट अशोकको मूल्याङ्कन कसरी गर्ने भन्ने कुरा आउँछ । भगवान जन्मेका ठाउँका वासिन्दालाई आठभाग मध्ये सात भाग छोड्न सक्ने सम्राट अशोकले नगन्यमात्रामा एक भाग किन लिइरहनु पर्दथ्यो त्यो पनि छोडिन्थ्यो होला तर छोडेन भन्नासाथ एक भाग ज्यानगइ त्याग्न नसक्ने भने जस्तो अर्को अर्थले भन्दा हात्ती दान दिन सक्नेले माहुते पठाउन नसके भन्ने जस्तो के यस्तो संभव होला ? सामान्यतया यस किसिमको अवस्था इतिहासमा आउँदै आउँदैन ।

भुवनलाल प्रधानको भनाइ माथि समीक्षा

लुम्बिनी स्तम्भलेखको अर्थ गर्दा उहाले आफ्नो पुस्तकमा यसरी अर्थ बताउनु भएको पाइन्छ ।

देवताहरूका प्रिय प्रियदर्शी राजाले राज्याभिषेकको वीसौ वर्षमा यहाँ आएर पूजागरे यहाँ बुद्ध शाक्यमुनि जन्मेका थिए । हुंगाको स्तम्भ पनि स्थापना गरे । यहाँ भगवान जन्मेको हुनाले लुम्बिनी गाउँमा कर माफी गरियो । आठौँ भाग पनि ।

भुवनलाल प्रधान २००३

इतिहासकार भुवनलाल प्रधानले गर्नुभएको लुम्बिनी स्तम्भ लेखको अनुवाद माथि केलाएर हेर्ने हो भने सामान्यत अन्य इतिहासकारले भनेका कुराकै पुनरावृत्ति भएको देखिन्छ भने सिलाविगड भीचा कालापितको अर्थ गर्न उहाँलाई निकै गान्धो लागेपछि त्यो वाक्यांशको अर्थ नै छुटाउनु भएको अनुवादमा तड्कारो देखिन्छ ।

अर्को कुरो उवलिके कटेको प्रसंगमा अनुवाद गर्दा यहाँ भगवान जन्मेको हुनाले लुम्बिनीमा कर माफि गरियो भनेर अर्थ्याउनु भयो । यो पनि अरूले अर्थ गर्दा जसरी गर्दै आए त्यसैको पुनरावृत्ति मात्र भएको देखिन्छ । वास्तवमा भन्नु पर्दा सम्राट अशोकले लुम्बिनी यात्रा गरेको वाढी पीडित क्षेत्रमा राहत वाड्न गए जसतै गरी गएका थिएनन् भनेर बुझ्नु पर्दथ्यो । लुम्बिनीका वासिन्दा भगवान बुद्ध जन्मको थलोको वासिन्दा भएकाले त्यसैपनि गौरवान्वित थिए । सम्राट अशोकले मागेको खण्डमा एक भाग कर दिइ आएका थिए भने पनि आठ भाग दिन तयार हुन सक्थे होला । तसर्थ कर सम्बन्धी अर्थ्याउनु नै लुम्बिनीको अवमूल्यन गर्नु जस्तो भएन र ?

प्रकारान्तरले भन्नुपर्दा लुम्बिनी गाउँ पनि सम्राट अशोक कै अधिनस्थ राज्य प्रदेश भित्रै पर्दथे होला त्यो मान्य सकिन्छ । त्यसो हो भन्दैमा उवलिकेको शब्द वाट उ र के लाई छोडेर बीचको बलि शब्दमात्र भिन्न गरी त्यसको अर्थ तानतुन गर्ने जरूरत किन आइपुग्यो अचम्मको कुरो भएन र ? फेरि सम्राट अशोकको अधिनस्थ प्रदेश भन्नको लागि स्वयं शिलास्तम्भ खडा गर्नुले नै बुझिहाल्छ कर उठाइको प्रसंग ल्याउनु पर्ने नै थिएन भन्न सकिन्छ । अर्को वाक्यांश अठ भागिये च को अर्थ केवल आठौँ भागपनि मात्र भनियो के को आठौँ भाग पनि कुनै अतोपत्तो नहुने गरी भर्थाउनु भएको हुनाले उनको अनुवादमा पनि सिलाविगड भीचा कालापितको अर्थ उवलिकेकटे को अर्थ र अठभागियेचको अर्थ चित्त बुझ्दो विल्कूलै भएन भनेर देखियो ।

भिक्षु सुदर्शन महास्थविरको भनाइ माथि समीक्षा

लुम्बिनी स्तम्भलेखको अनुवाद गर्दा यिनले आफ्नो पुस्तकमा यसरी अर्थ गर्नु भएको पाइन्छ ।

देवताहरूका प्रिय प्रियदर्शी (अशोक) राजा न्यायभिकको २० वर्ष पछि आफै सवारी भइवक्स्यो । यहाँ मान्य मुनि बुद्धको जन्म भएकोले हुंकाको चिनो राख्न लगाइ वक्स्यो र एउटा शिलास्तम्भ पनि स्थापना गरि वक्स्यो । यहाँ बुद्ध भगवान जन्म भएकोले लुम्बिनी ग्राममा वलिप्रथाबाट मुक्त गर्न हुकुम भइवक्स्यो र अठ भागिय अष्टाङ्गमार्गका अर्थका भागीय पनि ।

भिक्षु सुदर्शन महास्थविर १९९८

भिक्षु सुदर्शन महास्थविरले गर्नु भएको लुम्बिनी स्तम्भ लेखको अनुवाद माथि ध्यानार्कर्षण गर्ने हो भने सिलाविगड भन्ना कालापित उवलिके कटे र अठ भागिये च यी तीन वटै वाक्यांश माथि आफ्नो छुट्टै मान्यता स्थापित गर्न खोजेको देखिन्छ । सिलाविगड भीचा कालापितको अर्थ गर्दा हुंकाको चिनो राख्न लगाइ वक्स्यो भनेर अर्थ्याउन खोजेको देखियो । किन छिन यही अर्थलाई सही मान्यौ भने सम्राट अशोकले भगवान बुद्ध जन्म भएको ठाउँमा चिनो राख्ने काम हुँदा ३०० वर्ष विनी सकेको थियो तैपनि चिनो राख्ने काम भएको भनी पत्याउनु पर्ने हुन्छ । साँच्चै यो कुरा पत्याउनु भनेको अन्धानुशरण गर्ने भएन र ? किन भने भगवान बुद्धको जन्म इशा पूर्व छैठौँ शताब्दीमा बुद्ध जन्म भएको ठाउँमा चिनो लगायो इशा पूर्व नवौँ शताब्दी हो यसमा विश्वसनीयताको आधार के थियो जन्मको आधार खोज ? सामान्यतया यसतो कुरा पत्याउन नसक्नु छैन ।

अर्को वाक्यांश उवलिके कटे को अर्थ गर्दा लुम्बिनी स्तम्भमा वलिप्रथाबाट मुक्त गर्न हुकुम भइ वक्स्यो भनेर अर्थ्याउन खोजेको देखियो । यसरी उवलिके कटे भन्ने एउटै शब्दबाट अगाडिको र पछाडिको अक्षरलाई वेवास्ता गरी वलि भन्ने शब्दलाई मात्र छुत्याइ त्यसको अर्थ गर्दा वलिप्रथाबाट मुक्त भन्ने भए दिपावली, प्रभावली, शब्दावली, पदावली, वस्त्रवली, मुक्तावली जसता आदि इत्यादि शब्दको अर्थ गर्दा अक्षरको वास्ता नगरी वलीको मात्र अर्थ गर्दा शब्दको अर्थ नगर्न कसतो होला अनुमान गरौ । वास्तवमा अभिलेखमा अगाडि उवलिके छ । उवलिके भन्ने शब्दको अगाडिको उ को अर्थ नगर्न पनि नपर्ने र पछाडिको के को पनि मतलब नगर्ने

वलिमुक्त क्षेत्र भनेर अर्थ गर्दा त्यो अर्थको कुनै औचित्य नै छैन ।

त्यस्तै गरी अर्को वाक्यांश अर्थ भागिये च को अर्थ गर्दा अष्टाङ्ग मार्गका अर्थका भागीय पनि भनेर अर्थ्याउन खोजेको देखियो । माथि भने भै अर्थ न वर्थ गोविन्द गाइ को उखान चरितार्थ भए जस्तो मात्र लाग्छ । जसतो गोविन्द को ग र गाइ को ग साइनो देखाइ अर्थ गर्नु भनेको र अथले आठ जनाउछ भन्दैमा बौद्ध दर्शनमा अष्टाङ्ग मार्ग भन्ने छ भन्दैमा अठले अष्टाङ्ग मार्ग भनेको हो भन्नु ग को साइनो जसतै भएन र ?

किनकि सम्राट अशोकले स्थापना गरेका अन्य थुप्रै लघु शिलालेख मात्र छैनन् वृहत शिलालेखहरू पनि छन् तिनीहरूमा बौद्ध दर्शनका अष्टाङ्ग मार्ग चतु आर्य सत्य आदि इत्यादि वारे संकेत सम्म पनि कतै पाइदैन भने लुम्बिनी स्तम्भलेखमा मात्र अष्टाङ्ग मार्गको कुरालाई इङ्गित गरेको भनी मान्नु सान्दर्भिक छैन । होइन अष्टाङ्ग मार्ग नै होला भन्ने भए अर्थ भागीय च को अन्तिम अक्षर च लाई पनि चतु आर्य सत्य भनेको किन नभन्ने कसो ?

त्यसकारण लुम्बिनी स्तम्भ लेखको अनुवाद गर्ने बेला सम्राट अशोकका अन्य अभिलेखमा यसो भर्ना हेर्नु पर्दथ्यो । खास सम्राट अशोकलाई कलिंग युद्ध पछि विरक्त लागेको मात्र बुझिन्छ तर बौद्ध दर्शनका ज्ञाता नै बनीसकेको जस्तो संकेत इतिहासमा कतै चर्चा देखिदैन ।

यी विभिन्न विद्वानहरूले लुम्बिनी स्तम्भलेखको पाठको अनुवाद गर्दा आआफ्नो धारणाहरू अभिव्यक्त गर्दै उहापोहहरू गर्दै आएका छन् । ती उहापोहहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने हो भने एक मत त्यहाँ पाइदैन । तापनि एक मत हुने वातावरण अथवा धेरैलाई चित्तबुझ्ने खालको अर्थ आओस् भनेर चाहना राख्नु स्वाभाविक पनि छ । त्यसैले गर्दा लुम्बिनी विकास कोषले वि.सं. २०६० सालको फागुन ४-५ गते लुम्बिनी अशोक स्तम्भ अभिलेख व्याख्या गोष्ठीको आयोजना गरिएको थियो । त्यस गोष्ठीमा गोष्ठीपत्र प्रस्तुत गर्ने विद्वान महोदयहरू त्रिविका डा. दिनेश चन्द्र रेग्मी पुरातत्व विभागका श्री शुक्र सागर श्रेष्ठ र लुम्बिनी विकास कोषका श्री बसन्त बिडारी हुनुहुन्थ्यो ।

डा. दिनेश चन्द्र रेग्मीका बनाइमा उवलिके कटे र अठ भागिये च को अर्थ करमा मिलाहा गरेको भन्नु नै चित्त बुझ्दो अर्थ हो भनेर जोड दिएको देखियो भने श्री शुकसागर श्रेष्ठका बनाइमा भिक्षु सुदर्शन महास्थविरले गरेको अनुवाद नै चित्तबुझ्दो अनुवाद हो भनेर जोड दिनु भएको पाइयो ।

लुम्बिनी विकास कोषका श्री बसन्त विडारीले सिलाविगड भीचाको वारेमा व्याख्या गर्नु भयो र उहाँको निचाडमा सम्राट अशोकले बुद्ध जन्म भएको स्थानलाई चिन्हको रूपमा छोड्न मार्कर स्टोन राखिएको भन्ने कुरामा जोड दिएको देखियो ।

खामगरी गोष्ठीको निचाडमा अभिलेखमा देखापरेको कठीन वाक्यांशहरूको अर्थ सिलाविगड भीचा कालापितको अर्थ उवलिके कटेको अर्थ र अठ भागियेच को अर्थ यही नै हो भनेर निश्चित रूपले दिन सकिएन ।

यही विषयमा आफ्नो मनमा पनि एक प्रकारले जिज्ञासाहरू खट्कि रहने गरेको हुँदा स्तम्भलेखको छापा उतार माथि अत्यन्त ध्यानाकर्षण हुन पुग्यो र विद्वानहरूले पढेका पाठलाई पनि बडो गहन चिन्तन गरी हेर्दा जे बुझे जे देखे त्यो प्रस्तुत गर्दै त्यसले भ्रमका वादल केही हटाउनमा काम लाग्ला भन्ने ठानेको छु ।

निष्कर्षको बाटो

सम्राट अशोकको समकालीन लिपिलाई नेपालमा ब्राह्मी लिपि भनेर मानेको पाइन्छ । यो लिपि पढ्ने क्रम सन् १७५० मा पादरी टिफेण्ट हालरले दिल्ली नजिकको मेरथको अशोक स्तम्भ लेख पढेर शुरूवात गरे भन्ने बनाइ प्राय विद्वानहरूको पाइन्छ । लिपिको प्रतिलिपि समेत प्रकाशन गरी सम्राट अशोकको पालाको लिपि पढ्ने कार्य जेम्स प्रिन्सेपले सन् १८३७ देखि थालनी गरे । डिसेम्बर १, १८९६ को समय सम्म आइपुग्दा यो लिपि प्रायः धेरैले जानी सकेका थिए । अतः १८९७ मा आएर डा. ए. फुहररले लुम्बिनी स्तम्भलेखको प्रतिलिपि छापा समेत राखी पाठ पढेर प्रकाशित गरेका थिए ।

अभिलेखमा कुँदिएका लिपिको लिप्यन्तर गर्न जति गाह्रो छ त्यसको अर्थ लगाई अनुवाद गर्नु त्यो भन्दा भन गाह्रो छ भन्ने कुरा सारालाई थाहा छ । लिप्यन्तर गरी सकेको पाठलाई

सूक्ष्म रूपले अध्ययन नगरी सोभै अर्थ गर्दा मामुलीसे मामुली कुरा छुट्न गई गम्भीर गल्तीहरू हुने हुन्छ । ठीक त्यसै गरी लुम्बिनी स्तम्भलेखको पाठ पढ्दा एउटा सानो त्रुटी अझै पनि भै रहेको देखियो । तर त्यो त्रुटी माथि कसैको पनि ध्यान गइरहेको थिएन । तसर्थ यस लेखमा त्यो त्रुटीमाथि प्रकाश पारेर पाठ सुधार गरी निम्नअनुसार अर्थ अनुवाद प्रस्तुत गरिएको छ ।

देवान पियेन पियदसिन लाजिन

यस वाक्यको अर्थ देवताहरूका प्रिय प्रियदर्शी (सम्राट अशोक) राजाले भनिएको हो भनी अर्थ्याउन सकिन्छ । अन्य विद्वानहरूले गरेका अनुवादमा पनि यसरी नै अर्थ लगाइ आएको पाइन्छ । यस अर्थले स्पष्ट रूपले के बुझाउँछ भने अभिलेखका पाठ सम्राट अशोकको आत्मपरक भाषा होइनन् भनेर बुझाउँछ । किनकि प्रियदर्शी राजाले भनेर अर्थ गरिए पछि यो अभिलेखको भाषा स्वयं अशोकको थिएन र स्वयं अशोकले थापना गरेको नहुँदा राजाले भनेर उल्लेख हुनु र उनको प्रशंसा उल्लेख भएवाट पनि यो सिद्ध हुन जान्छ ।

वीसति वसाभिसितेन

यस वाक्यांशको अर्थ राज्याभिषेक भएको वीसौ वर्षमा भनेर अर्थ्याउन सकिन्छ । निग्लीहवाको अभिलेखमा राज्याभिषेक भएको चौधौँ वर्षमा भनेर उल्लेख आएको पाइन्छ । यसबाट सम्राट अशोकले यो भन्दा ६ वर्ष अघि कपिलवस्तुको यात्रा गरेका थिए । शिलास्तम्भ देखासाथ यो स्तम्भ कसले राखेको होला भनेर जिज्ञासा उठी हाल्ने भएकाले प्रियदर्शी राजाले थापना गरेको कुरा देवान पियेन पियदसिन लाजिनले प्रष्ट रूपले बताइ राखेको छ भने कहिले थापना गरियो त भन्ने कुराको खुलुली प्रियदर्शी राजाको राज्याभिषेक भएको वीसौँ वर्षमा भनेर निश्चित रूपले खुलुली मेटाउने वाक्यांश प्रयोग भएको छ ।

अतन आगाच महीयिते

यस वाक्यांशको अर्थ यहाँ आएर पूजा अर्चना गरियो भनेर अर्थ्याउन सकिन्छ । यो वाक्यांशको पनि अत्यन्त महत्वपूर्ण छ । हुन त अन्य विद्वानहरूले पनि अर्थगर्दा यही भनेर गरेको

पाइन्छ । जब सम्राट अशोकले आफ्नो राज्याभिषेकको वीसौं वर्षमा तीर्थयात्रा स्वरूप यहाँ आएर पूजा गरे भने पछि लुम्बिनीको यो ठाउँ पहिले देखि प्रशिद्ध रही आएको वताइसकेको बुझियो नयापि केही विद्वानहरूले बुद्ध जन्मभएको ठाउँ यही हो भनेर चिनो राख्न शिलास्तम्भ राखिएको र जन्मशिला राखेको जस्ता अनर्गल अर्थ लगाउने गर्दै आएका पनि छन् । खास सम्राट अशोकले भगवान बुद्ध जन्म भएको ठाउँ पत्ता लगाउनका लागि तीर्थयात्रा गरेको थिएन भन्ने कुरा अतन आगाच महीयितेले प्रष्ट रूपले बोध गराइरहेको बुझ्नु पर्दथ्यो ।

हिंद बुधे जाते सक्य मुनीति

यो वाक्यांश अत्यन्त महत्वपूर्ण छ यसको अर्थ गर्दा यहाँ शाक्यमुनी नाम गरेको बुद्धको जन्म भएको थियो भनी अर्थ्याउन सकिन्छ । यस वाक्यांशको अर्थ गर्दा अन्य विद्वानहरूले पनि यही भनेका छन् । नेपालमा ऋकुच्छन्द बुद्ध को जन्म कनक मुनी बुद्धको जन्म भएको थियो भने जसतै बुद्ध त बुद्ध शाक्यमुनि नाम गरेको बुद्ध भनेर यस वाक्यांशले प्रष्ट बोध गराउँदछ ।

सिला विगड भीचा कालापित

यस वाक्यांशको अर्थ विभिन्न विद्वानहरूले विभिन्न नरिकाबाट गर्दै आएको कुरा माथि पनि चर्चा भइ सकेको छ । वान्तवमा सम्राट अशोक बुद्ध जन्म भएको ठाउँ पत्ता लगाउनका लागि यात्रा गरेको नभइ पूजा अर्चना गर्न अर्को अर्थमा दर्शन गर्न आएको कुरा अतन आगाच महीयिते बाटे प्रष्ट भइ सक्यो भनेर बुझेवाट बुद्ध जन्म भएको ठाउँ पहिल्यै प्रसिद्ध भै रहेको भयो । जुन बुद्ध जन्म भएको ठाउँमा जन्मशिला स्थापित स्मारक विखण्डित एवं खलवलिएको अवस्थामा रहेको हुँदा सम्राट अशोकले कालान्तर सम्म यो स्मारक जीवन्त रहोस भनी मर्मत जीर्णोद्धार गरिदियो भनी अर्थ्याउनु पर्ने हुन्छ ।

हुनत आजभन्दा एक सय वर्ष अघि R. Pischel भन्ने विद्वानले सिला विगडभीचाको अर्थ गर्दा A flowless stone भनेर अर्थ्याएका थिए यो कुरा यहाँ सम्भन आवश्यक पनि छ । वि.सं. २०५२ साल तिर मायादेवी मन्दिरको उत्खनन गर्दा भेटिएको जन्मशिला स्वरूपको Marker Stone भेटिदा पुरातत्त्व

विभागबाट खटिएका तत्कालीन पुरातत्त्व विद् श्री कोशप्रसाद आचार्यको भनाइमा पनि सम्राट अशोकले धर्म यात्रा गर्दा त्यही जन्मशिला (Marker Stone) दर्शन गर्न आएका थिए भनेर जोड दिनु भएको थियो । वास्तवमा यथार्थता पनि यही नै कि जन्मशिला सम्राट अशोकले थापना गरेका थिएन । त्यही जन्म शिलाको प्रशिद्धिलाई सुनेर दर्शन गर्न सम्राट अशोक लुम्बिनी आएका थिए भनेर बुझ्नु पर्ने हुन्छ ।

भनिन्छ जब कुशिनगरमा बुद्धका शिष्य आनन्दले भगवानको महापरिनिर्वाण पछि तथागतलाई कसरी संभने भनी सोधदा भगवान बुद्धले आज्ञा हुँदा चार संवेजनीय स्थलमा भक्तहरूले श्रद्धा भक्ति गरी दर्शन स्मरण गर्ने छ । ती चार संवेजनीय स्थल मध्ये बुद्ध जन्म भएको लुम्बिनी एक हो । अतः एव जन्मशिलाको थापना भगवान बुद्धको महापरिनिर्वाण भन्दा अघि हुनुपर्छ यात महापरिनिर्वाणको लगत्तै पछि भएको हुनु पर्दछ भन्ने आधार वनेको छ ।

सिला थभे च उसपापिते

यस वाक्यांशको अर्थ शिलास्तम्भ पनि ठड्याए भनेर गर्न सकिन्छ । सम्राट अशोकले भगवान बुद्ध जन्म भएको ठाउँमा पूर्व निर्मित स्मारकलाई जीर्णोद्धार गरे । यो जीर्णोद्धार गरेको कार्य पछि विस्मृति भएर जाला भन्ने हेतुले शिलास्तम्भ पनि ठड्याए भनेर स्तम्भ लेखमा कुदिएका अभिलेखमा जनाए । सायद यो शिलास्तम्भ स्थापना नगरेको भए बुद्ध जन्म भएको तथ्य संभवतः विलाएर जान सक्यो । यसको मतलव सम्राट अशोकले शिलास्तम्भ खडा गरी दिएकोले आज नेपालको लागि योजित महान गुण अरू कुनै पनि छैन भने पनि हुन्छ । सिलाथभेच उसपापित को अर्थ अन्य विद्वानहरूले पनि शिलास्तम्भ पनि ठड्याए भनेरै गरेको पाइन्छ ।

हिंद भगवं जातेति

यस वाक्यांशको अर्थ अन्य विद्वानहरूले गर्दा पनि यहाँ भगवान जन्म भएको थियो भनेर गरेको पाइन्छ । भगवान बुद्ध जन्मेको जन्म थलो भएकै कारणले सम्राट अशोकले अर्को पनि कार्य गरेको कुरालाई अभिलेखमा थप जोड दिएर लेखाएको बुझिन्छ । कथं कदाचित सम्राट अशोकले बुद्धजन्म भएको

ठाउँमा जीर्णोद्धार कार्य र शिलास्तम्भ मात्र ठड्याउने यी दुइ वटा कार्य मात्र गरेको भए निग्लीहवाको अभिलेखमा जसतै उसपापिते सम्म मात्र अभिलेख कुँदाएर छोडिन्थ्यो होला । अर्को पनि महत्वपूर्ण कार्य गर्नु परेकोले फेरि हिंद भगव जातेति भनेर यहाँ भगवान जन्मेको कारणले भनेर अर्को वाक्यांश थप गरेको कुरा प्रष्ट रूपले बुझिन्छ ।

लुमिनि गामे उब्लिके कटे

यस वाक्यांशको अर्थ विभिन्न विद्वानहरूले अनेक अनेक तवरले गर्दै आएको देखिन्छ । ती कुराको लगभग चर्चा माथि गरी सकेको छ । वास्तवमा सम्राट अशोकले भगवान बुद्ध जन्म भएको ठाउँमा यात्रा गर्दा भुँ वा अवलोकन गर्दा त्यो ठाउँको अवस्था केही दयनीय वा दुरावस्थामा रहेको पाइएको थियो । त्यतिवेला बुद्ध जन्म शिला भएको प्रसिद्ध ठाउँको जीर्णोद्धार गरे त्यसपछि शिलास्तम्भ थापना गरे केही समयका लागि त राम्रै होला तर कालान्तर सम्म यो तीर्थ स्थानको वातावरण अनुकूल रहला जसतो नलागे पछि त्यहाँ अलि ठूलो क्षेत्रफलमा नै वन फडानी गर्नु पर्ने देखेर वन फडानी पनि गराए तब गामे भनेर उल्लेख गर्न जरूरी देखियो । केवल शिलास्तम्भ भएको ठाउँ र मायादेवी मन्दिर भएको ठाउँमा मात्र केही वन फडानी गराएको भए लुम्बिनी गामे सायद उल्लेख गरिदैनथ्यो । र अर्को कुरा सम्राट अशोक प्रकृतिका पुजारी थिए अत वन फडानी, रूख काट्ने वन्यजन्तु मार्ने जस्ता कार्यलाई निरूत्साहित गर्दै आएको व्यक्तिले लुम्बिनी गाउँमा वन फडानी गर्नु परेको ले उनको लागि यो वाध्यता स्वरूप अत्यन्त ठूलो निर्णय भएकोले लुम्बिनी गाउँमा वन फडानी गराए भनेर लुमिनि गामे उब्लिके कटे लेखाउन लगाए । उब्लिके कटे भनेको उर्ब्वरिके कटे हो उर्ब्वरिके शब्दले वन, रूख, जंगल, आदि जनाउँछ ।

यहाँ निर आएर मुख्य ध्यानाकर्षण हुने कुरो भनेको प्राय विद्वानहरूले उब्लिके कटे भनेर पढे भने खास पढनुपर्ने उब्लिके कटे हो । किनभने उ र लि को बीचमा ब भन्ने अक्षर आएको छ त्यसलाई विशेष गरी लिपिको सैद्धान्तिक ज्ञानलाई मध्यनजर गरी अध्ययन गरी हेर्दा औसतको अन्य अक्षरको

डिको लाइनमा नभई तल फेदमा अंकित गरिएको छ । यसले त्यो ब भन्ने अक्षर पूर्ण ब नभइ हलन्त ब लाई जनाउँछ भन्ने बुझ्न आवश्यक छ । यस किसिमको लिपि विकासको क्रम लिच्छविकाल सम्म पनि देख्न पाइन्छ लिच्छविकालमा हलन्त अक्षर लेख्नु पर्दा फेदमा लेखिन्थे र केही सानो आकारको लखिन्थे । प्रायः अशोक स्तम्भको अभिलेख पाठलाई अध्ययन गर्नेहरूले लिपिविकास तर्फ विस्कूलै ध्यानदिएको देखिदैन अतः उहाँहरूले उब्लिके कटे भनेर नपढीकन उब्लिके कटे भनेर पढियो । त्यस उब्लिके को अर्थ गर्न पुग्दा उ र के लाई वेवास्ता गरी कन केवल बलि भन्ने दुइ अक्षरमा मात्र ध्यान आकृष्ट गरी बलिलाई कसैले कर भनेर अर्थ गर्न पुगे भने कसैले बलि भनेर काटमार भोग भन्ने तिर अर्थ लगाए जुन कुरो वास्तविकताबाट टाढा विषयान्तर तिरको अर्थ भनेर बुझ्न सकिन्छ ।

अठ भागिये च

यो अन्तिम चरणको अन्तिम वाक्यांश हो । यस वाक्यांशको अर्थ पनि विभिन्न विद्वानले विभिन्न तरिकाले गरे यस बारे पनि माथि चर्चा गरिसकेको छ । लुम्बिनी स्तम्भ लेखको जम्मा ५ हरफको अभिलेखलाई पूरा गर्दाको अवस्था सम्ममा जम्मा तीन वैठक पार गरेको तथ्य Paleographic विज्ञानको सहारा लिइ अध्ययन गर्दा बुझिन्छ । लिपि कुँड्ने लिपिकारले प्रथम वैठकमा उसपापिते सम्म कुँदर देखाए । दोश्रो वैठकमा भगवान बुद्ध जन्मेको लुम्बिनी गाउँमा वन फडानी समेत गराएको कुरा उब्लिके कटे सम्म लिपि कुँदर देखाए । यति कुरा लेखाइ सकेपछि केही कुरा अझै बाँकी भए जसतो महसूस हुन्छ त्यो हो लुम्बिनी गाउँमा वन फडानी त गराए कति क्षेत्रफलमा गराए के लुम्बिनी गाउँ सिंगै क्षेत्रफलमा वनफडानी गराए त भन्ने प्रश्न स्वतः उब्जिने भएकाले लुम्बिनी गाउँ सिंगै होइन तत्कालीन भूमिको मापो अनुसार आठ भाग क्षेत्रफल सम्म मात्र भनिएको हो भागले । सम्भवतः विघालाई जनाउँथ्यो । अतः अन्तिम तेश्रो वैठकमा अठ भागिये च भनेर आठ विघा क्षेत्रफल सम्म मात्र वनफडानी गराइयो है भन्ने कुरा अर्थात्नु पर्ने प्रष्ट रूपले देखिन्छ । यस अधि

विद्वानहरूले गरी आएको अर्थ्याइमा अकै ढंगले अनाप सनाप अर्थ गराइ आएको कुरो बोधगरी ती भ्रमबाट बाहिर आउन आवश्यक छ ।

अतः लुम्बिनी स्तम्भ लेखको सही पाठ र अर्थ कसतो हुनु पर्दथ्यो त भन्ने सवालमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

प्रथम बैठकमा - देवान पिपेन पिपेदसिन लाजिन वीसतिवसाभिसितेन अतन आगाच महीयिते हिद वुधे जाते सक्यमुनीति सिला विगड भीचा कालापित सिलाथभे च उसपापिते

शंश्रो बैठकमा - हिद भगवं जातेति लुम्बिनिगामे उव्विके कटे

तेश्रो बैठकमा - अठ भागिये च

सटिक भावार्थ -

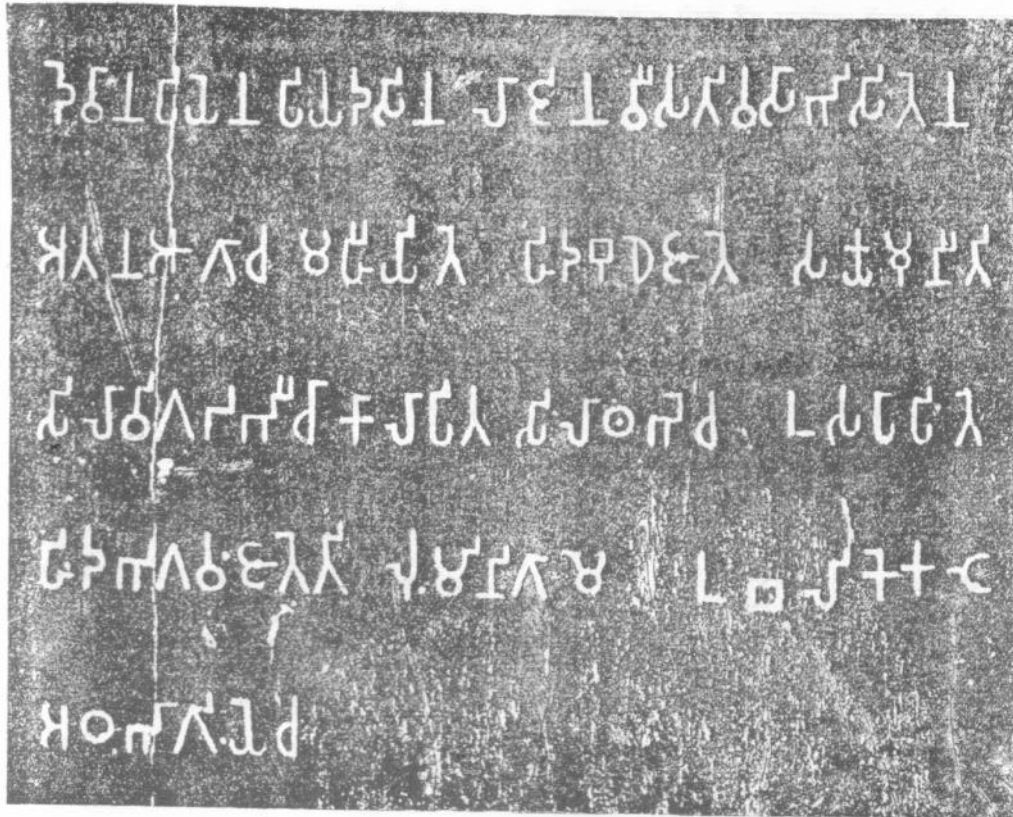
देवताहरूका प्रिय प्रियदर्शी राजा (सम्राटअशोक) ले आफ्नो राज्याभिषेक को वीसौ वर्षमा यहाँ आएर पूजा दर्शन गरे । यहाँ शाक्य मुनी बुद्धको जन्म भएको थियो । उनै बुद्धको जन्म शिला रहेको स्मारकको जीर्णोद्धार गरिदिए शिलास्तम्भ पनि खडा गराइदिए ।

यहाँ भगवान जन्म भएको हुनाले पवित्र तीर्थस्थल कायम राख्न लुम्बिनी गाउँमा वन फडानी गराइ दिए । (त्यो वन फडानी) आठ भाग (आठ विघा) सम्म मात्र हो ।

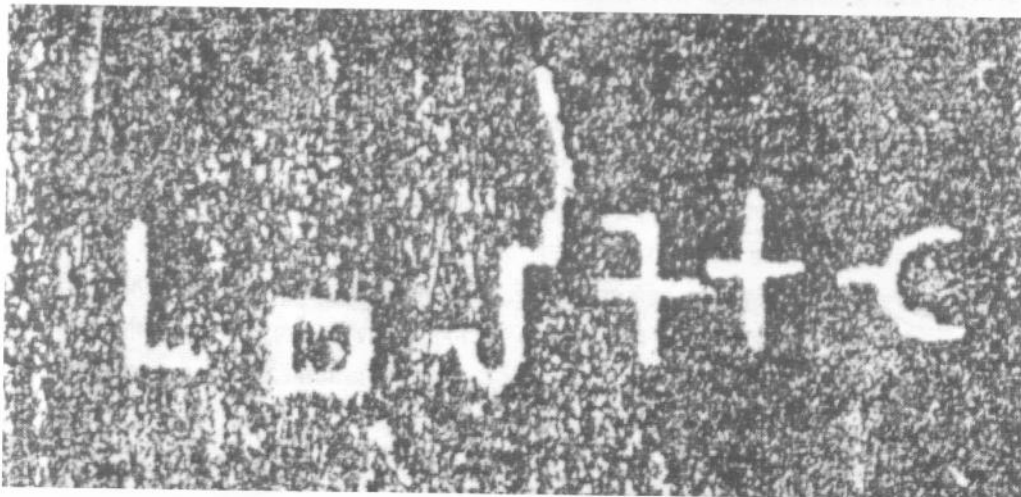
सन्दर्भ सूची:

- १ श्रेष्ठ शुक्रसागर - लुम्बिनी स्थित अशोक स्तम्भको अभिलेख (गोष्ठी पत्र)
२. प्रा. रेग्मी, दिनेशचन्द्र - हिदवुधे जाते सक्य मुनीति: लुम्बिनी स्तम्भलेखको व्याख्या (गोष्ठी पत्र)
३. Bidari, Basanta - Lumbini Ashoka Pillar and Sitavigadabhica (seminar paper)
४. भिक्षु सुदर्शन महास्थविर - लुम्बिनीको काखमा हिमाली बौद्ध प्रशिक्षण संस्थान चाकुपाट ललितपुर १० पो.ब. नं. १०० नेपाल

पुरातत्व विभाग
पुस्तकालय

लुम्बिनी अशोकस्तम्भाभिलेखको उतार छापा

उबलिके कटे

ABOUT THE AUTHORS

- Prof. Dr. Khadga Man Shrestha – Ex-Director General
DoA
Kuleshwor, Kathmandu
- Uddav Acharya – Chief Archaeological Officer
DoA
- Dr. Sabitri Mainali – Associate Professor
T.U. Department of NeHCA
Kirtipur, Kathmandu
- Ram Bahadur Kunwar – Excavation Officer
DoA
- Shyam Sunder Rajbamshi – Epigraphy Officer
DoA